

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ  
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ**

**ΠΜΣ: Πολιτική Επιστήμη και Νεότερη Ιστορία**

**ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία**

**Δημήτρης Βεργάκης**

**Αριθμός Μητρώου : 01251120M002**

**Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών  
προσφύγων του εμφυλίου στις Λαϊκές Δημοκρατίες της  
Ευρώπης στον αντίποδα της εκπαίδευσης του επίσημου  
ελληνικού κράτους**

**Επιβλέπουσα καθηγήτρια**

Λαγάνη Ειρήνη

**Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή**

Λαγάνη Ειρήνη

Παπαστράτης Προκόπης

Παπαδημητρίου Δέσποινα



## Περιεχόμενα

<b>Εισαγωγή</b> .....	<b>6</b>
<b>Κεφάλαιο 1<sup>ο</sup>: «Παιδομάζωμα» και «Παιδοσώσιμο»</b> .....	<b>8</b>
1.1 Το ελληνικό αστικό κράτος μετά τη Βάρκιζα .....	9
1.2 Η αντιμετώπιση των παιδιών από το ελληνικό αστικό κράτος .....	12
1.3 Οι μετακινήσεις παιδιών από το ΔΣΕ.....	15
<b>Κεφάλαιο 2<sup>ο</sup>: Η εκπαίδευση σε συνθήκες «αναγκαστικής υπερορίας»</b> .....	<b>24</b>
2.1 Άφιξη και εγκατάσταση των παιδιών στους παιδικούς σταθμούς.....	24
2.2 Η πείρα από το πρόγραμμα και τη δράση της ΠΕΕΑ .....	34
2.3 Συγκρότηση και ρόλος της Κεντρικής Επιτροπής «Βοήθεια στο Παιδί» .....	38
2.4 Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης .....	40
2.5 Οι εκπαιδευτικοί της προσφυγιάς.....	44
2.6 Η εκδοτική δραστηριότητα.....	50
<b>Κεφάλαιο 3<sup>ο</sup>: Πλευρές της εκπαίδευσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: η «εθνοφοροσύνη» ως αντικομμουνισμός</b> .....	<b>53</b>
3.1 Η πρώτη «αντεπίθεση».....	53

3.2 Τα πρώτα χρόνια μετά τον εμφύλιο και η Κεντρική διακυβέρνηση .....	56
3.3 Ο εκσυγχρονισμός του αστικού κράτους και η διακυβέρνηση της Δεξιάς (1953-1963) .....	59
3.4 1964 - 1967: Η Ένωση Κέντρου .....	63
3.5 Η αφήγηση των γεγονότων της δεκαετίας του '40 μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του ελληνικού κράτους και της «υπερορίας» .....	66
<b>Συμπεράσματα.....</b>	<b>73</b>
<b>Βιβλιογραφία και πηγές.....</b>	<b>76</b>

## Εισαγωγή

Είναι γεγονός ότι το εκπαιδευτικό σύστημα δεν μπορεί να υφίσταται παρά ως μια αντανάκλαση των εκάστοτε ιστορικά καθορισμένων σχέσεων παραγωγής στο επίπεδο της οικονομίας, αλλά και του συσχετισμού δυνάμεων στο επίπεδο της πολιτικής εξουσίας. Αυτό μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ισχύει για κάθε κοινωνικό - οικονομικό σχηματισμό και για κάθε είδους αντίστοιχη πολιτική του εξουσία που γνώρισαν ως τις μέρες μας οι οργανωμένες ανθρώπινες κοινωνίες και οποιοσδήποτε φερόμενος ως εκπρόσωπος αυτών των εξουσιών ισχυριστεί το αντίθετο, απλώς συσκοτίζει -με ή και χωρίς φυσικά σκοπιμότητα- τον πραγματικό ρόλο που έρχεται να εκπληρώσει η εκπαίδευση, ως αναπόσπαστο κομμάτι του κρατικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται κάθε φορά και το οποίο βρίσκεται σε άμεση διαλεκτική σχέση με την οικονομία.

Η εκπαίδευση είναι το κομμάτι εκείνο του κρατικού μηχανισμού που λειτουργεί αντικειμενικά τόσο ως η δεξαμενή μέσω της οποίας οι άνθρωποι εφοδιάζονται με τις κατάλληλες γνωστικές και κοινωνικές ικανότητες και δεξιότητες που έχει ανάγκη σε κάθε φάση της η οικονομική ανάπτυξη, όσο και ως φορέας αναπαραγωγής των κυρίαρχων αξιών, θεσμών, ιδεολογικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών που θεωρεί η άρχουσα τάξη στο εκάστοτε κοινωνικό - οικονομικό μοντέλο ότι μπορούν να συμβάλλουν στην απρόσκοπτη ανάπτυξή της, άρα και στη διαίωνιση της εξουσίας της,

Ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι η εκπαίδευση εναρμονίζεται με την οικονομία μέσα από μια ομαλή, ευθύγραμμη διεργασία ή για να το πούμε λίγο διαφορετικά, το μαρξιστικό σχήμα «βάση - εποικοδόμημα» δεν μπορεί να κατανοείται απλοϊκά και έξω από τις αντιφάσεις, τις αντιθέσεις, τις συγκρούσεις ή και τους συμβιβασμούς που χαρακτηρίζουν τη δυναμική της κοινωνικής κίνησης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης όπου στη μορφή και στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης αντανακλάται έντονα η δυναμική της κοινωνικής σύγκρουσης είναι η δεκαετία του '40 που αποτελεί ίσως και το πιο πυκνό σε εξελίξεις κομμάτι του 20ου αιώνα, καθώς είναι η περίοδος όπου αντικειμενικά κορυφώνεται η ταξική πάλη στη χώρα μας στο έδαφος της όξυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων οι οποίες επιφορτίζονται με χαρακτηριστικά έντονης πολιτικής και ιδεολογικής διαπάλης. Στην ταραγμένη αυτή δεκαετία η κυριαρχία της αστικής τάξης αμφισβητήθηκε ένοπλα και μάλιστα δύο φορές. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι την εποχή εκείνη δεν ήταν στους άμεσους προγραμματικούς στόχους του Κομμουνιστικού

Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ) η κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη, ωστόσο οι συνθήκες μαζικής λαϊκής πάλης (ένοπλης και μη) που δημιουργήθηκαν τόσο με τη μορφή του ΕΑΜικού κινήματος, όσο και με τη μορφή του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος (ΔΣΕ) λίγο αργότερα, σε συνδυασμό με τους θεσμούς της λεγόμενης "Λαϊκής Εξουσίας" που επικρατούσαν σε μια σειρά περιοχές της ελληνικής υπαίθρου, έθεταν σοβαρά εμπόδια στο αστικό πολιτικό σύστημα να σταθεροποιήσει την εξουσία του, έχοντας μάλιστα χάσει και το κύρος που απολάμβανε παλιότερα σε ευρείες λαϊκές μάζες. Σε αυτές τις συνθήκες η εκπαίδευση συνεχίζει να επιτελεί το έργο της, όχι φυσικά ως κάτι το «ουδέτερο» αφού ποτέ δεν υπήρξε τέτοια, αλλά άμεσα επηρεασμένη από το πολωμένο πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής θα αποτελέσει ένα βασικό ιδεολογικό εργαλείο για τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές μπροστά στην "ιερή αποστολή" της διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς. Αυτήν την εκπαιδευτική τους παρακαταθήκη, οι Έλληνες κομμουνιστές θα τη μεταφέρουν λίγο αργότερα υπό το βάρος της ήττας τους, στις νέες τους «πατρίδες», στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ευρώπης (Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Πολωνία, Ανατολική Γερμανία) που προέκυψαν από τη νικηφόρα για τα εθνικοαπελευθερωτικά τους κινήματα έκβαση του πολέμου, καθώς και σε ένα μέρος της ΕΣΣΔ και συγκεκριμένα στη Σοσιαλιστική Σοβιετική Δημοκρατία του Ουζμπεκιστάν. Σε αυτές τις χώρες θα επιχειρήσουν να αναπτύξουν έναν ολόκληρο μηχανισμό συλλογικής αυτοσυντήρησης προκειμένου να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα ως βασική προϋπόθεση για την αγωνιστική επιστροφή τους στην Ελλάδα την οποία επιθυμούσαν να μετασχηματίσουν σε «λαϊκοδημοκρατική» βάση σύμφωνα και με το επίπεδο της τότε συλλογικής θεωρητικής αντίληψης του ΚΚΕ. Βασικός παράγοντας στη διατήρηση της συλλογικής εθνικής και πολιτικής ταυτότητας θα ήταν η εκπαίδευση χιλιάδων παιδιών από την Ελλάδα που ακολούθησαν το δρόμο της πολιτικής προσφυγιάς μαζί με τους ενήλικες κύριους πρωταγωνιστές των μαχών του εμφυλίου. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσουμε τα εξής:

- α) Ποιοι οι λόγοι που οδήγησαν χιλιάδες παιδιά του Εμφυλίου έξω από τα ελληνικά σύνορα;
- β) Ποιο ήταν το περιεχόμενο και η δομή της παρεχόμενης εκπαίδευσης σε αυτά τα παιδιά;
- γ) Ποιες οι κατευθύνσεις του εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα για την ίδια περίοδο;

Ταυτόχρονα θα επιχειρήσουμε μία ανασκόπηση στα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού που χρησιμοποιήθηκαν στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα και ένα αντίστοιχο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας που χρησιμοποιήθηκε

κατά την εκπαιδευτική διαδικασία στους πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε στο πως αποτυπώνεται στα σχολικά βιβλία της εποχής η ιστορική αφήγηση της δεκαετίας του '40, καθώς στη συγκεκριμένη δεκαετία είναι που κάνει πλέον αισθητή και απειλητική την παρουσία της η αντίπαλη προς το αστικό κράτος κομμουνιστική ιδεολογία, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και την δεκαετία που φωτογραφίζει χαρακτηριστικά τις διεθνείς συμμαχίες και αντιθέσεις μέσα στις οποίες η ελληνική αστική τάξη θα διαμορφώσει τη στρατηγική της για τα επόμενα χρόνια. Παράγοντες δηλαδή που επηρέασαν άμεσα τη στάση του ελληνικού κράτους απέναντι στους πολιτικούς πρόσφυγες οι οποίοι θα παρέμεναν για πολλά χρόνια καταδικασμένοι σε συνθήκες «αναγκαστικής υπερορίας» όπως συνηθίστηκε να αποκαλείται η ακούσια παραμονή τους στο εξωτερικό.

## Κεφάλαιο 1<sup>ο</sup>: «Παιδομάζωμα» και «Παιδοσώσιμο»

Η κορύφωση της ταξικής πάλης στη χώρα μας, με τη μορφή του Εμφυλίου πολέμου κατά τα έτη 1946 -1949, ήταν αναπόφευκτο να πυροδοτήσει δυναμικές διεργασίες εντός της κοινωνίας, τα αποτελέσματα των οποίων αποτελούν αντικείμενο συζητήσεων ως τις μέρες μας, αναζητώντας μία σύγχρονη δικαίωση ή έστω έναν επαναπροσδιορισμό σε μία αποστασιοποιημένη πλέον χρονικά εποχή. Μία τέτοια συζήτηση έχει ανοίξει γύρω από ένα θέμα που έχει χαρακτηριστεί από κάποιους και ως «ταμπού»<sup>1</sup> και δεν είναι άλλο από τις μετακινήσεις των παιδιών του εμφυλίου, ή αλλιώς για να χρησιμοποιήσουμε και τους φορτισμένους εμφυλιοπολεμικούς όρους, το «παιδομάζωμα» ή το «παιδοσώσιμο». Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια πληθαίνουν οι έρευνες γύρω από τη συγκεκριμένη πτυχή του ελληνικού εμφυλίου ενώ έχει ανοίξει και ένας ενδιαφέρον διάλογος μεταξύ των ιστορικών. Το ζήτημα της ανάμιξης των παιδιών στους πολέμους είτε με τη μορφή της προστασίας και φυγάδευσης, είτε με τη μορφή της στρατολόγησης, είτε με τη μορφή της συναισθηματικής εργαλειοποίησης για προπαγανδιστικούς λόγους από τις εκάστοτε αντιμαχόμενες πλευρές, δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα (ειδικά όταν αναφερόμαστε στον ταραγμένο και πυκνό σε εξελίξεις 20<sup>ο</sup> αιώνα), ωστόσο η μετακίνηση των παιδιών του ελληνικού εμφυλίου εμφανίζει συγκεκριμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (π.χ. μεγάλη μαζικότητα, συμπαγής μορφή του

---

<sup>1</sup>Σ. Καλύβας, *Εμφυλιοπολεμικά ταμπού*, εφημ. *Το Βήμα*, τ. 23/10/2005



προσφυγικού σώματος με άξονα ένα κόμμα, καθολική και παρατεταμένη για μεγάλη χρονική διάρκεια απόρριψη του προσφυγικού πληθυσμού από την επίσημη πατρίδα, κ.α.) που εξηγούνται από τις ξεχωριστές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα με το πέρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και δίνουν ένα άλλοθι έτσι ώστε στο δημόσιο λόγο πολλές φορές το ζήτημα να προσεγγίζεται σαν να διεκδικείται κάποια εγχώρια πρωτοτυπία, η οποία μάλλον είναι υπαρκτή. Η αλήθεια είναι βέβαια ότι τόσο οι κύριοι πρωταγωνιστές, δηλαδή τα ίδια τα «παιδιά», όσο και οι κύριες πολιτικές δυνάμεις που συγκρούστηκαν στον Εμφύλιο, δηλαδή το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) και το ελληνικό αστικό κράτος, εξακολουθούν να είναι δρώντα υποκείμενα της εποχής μας, επομένως παραμένει ζωντανή και μια προσπάθεια για εξαξωγή πολιτικών συμπερασμάτων στο σήμερα με την ανάλογη ιδεολογική ή και συναισθηματική φόρτιση που συνεπάγεται αυτή η προσπάθεια, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πάντα ότι η όποια φόρτιση στερείται και επιστημονικότητας.

## 1.1 Το ελληνικό αστικό κράτος μετά τη Βάρκιζα

Η μετακίνηση των παιδιών του εμφυλίου δεν μπορεί φυσικά να προσεγγιστεί και να κατανοηθεί σε στενά πλαίσια με όρους μιας παραταξιακής διαμάχης που εκδηλώνεται στα 1946 - 1949. Έχει μια αξία να επιχειρήσουμε μια σύντομη ανασκόπηση στο ιστορικό πλαίσιο που προηγείται αλλά και που καθορίζει τη μορφή και το περιεχόμενο της ώριμης φάσης του τριετούς εμφυλίου προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τη στάση και τα κίνητρα των δύο πλευρών.

Με την υπογραφή της συνθήκης της Βάρκιζας και τη συνθηκολόγηση του ΚΚΕ, το αστικό κράτος επιδιώκει άμεσα την αλλαγή συσχετισμού δύναμης που δεν είχε ακόμη παγιωθεί και τη σταθεροποίηση της αστικής εξουσίας που είχε δεχθεί σοβαρό πλήγμα έπειτα από τις μάχες του Δεκέμβρη του 1944. Ένα χρόνο μετά, στις 10 Δεκεμβρίου 1945, ο υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Ρέντης ανακοινώνει ότι μέχρι τότε έχουν διωχτεί 80.000 ΕΑΜίτες (40.000 από αυτούς φυλακισμένοι ως υπόδικοι ή κατάδικοι ενώ εκκρεμούσαν ακόμα δικογραφίες για

48.000 υποθέσεις). Όλοι αντιμετώπιζαν κατηγορίες για αδικήματα που φέρεται ότι διέπραξαν κατά τη διάρκεια της κατοχής<sup>2</sup>.

Έτσι, το πρώτο αστικό κοινοβούλιο που συγκροτείται μετά από 10 χρόνια απουσίας αστικοδημοκρατικών διαδικασιών, ως προϊόν των εκλογών της 31 Μάρτη του 1946 που πραγματοποιήθηκαν μέσα στο κλίμα της λεγόμενης *Λευκής Τρομοκρατίας*, προσφέρει το απαραίτητο κοινοβουλευτικό πάτημα για να ενταθούν οι διωγμοί απέναντι στο Κομμουνιστικό Κόμμα και στο ΕΑΜικό κίνημα, ενώ αποτελεί και ένα πρώτο βήμα στο δρόμο για τη σταθεροποίηση της αστικής εξουσίας, η οποία δεν έχει ακόμη επιτευχθεί.

Σε αυτό το πλαίσιο λαμβάνει πιο οργανωμένη υπόσταση το ιδεολογικό σχήμα της Εθνοφροσύνης με το οποίο συντάσσονται πολιτικά κόμματα από όλο το φάσμα του *αστικοδημοκρατικού τόξου*, κρατικοί φορείς, οικονομικοί και στρατιωτικοί παράγοντες, σώματα ασφαλείας κλπ, με λίγα λόγια όλες οι μερίδες του τότε αστικού κόσμου. Σκοπός είναι να διαχωριστούν οι πολίτες σε πλαστά στρατόπεδα που από τη μία μεριά θα βρίσκονται οι *Έλληνες* οι οποίοι είναι πιστοί στις *παραδόσεις και τις αξίες* ενός αρχέγονου *ελληνικού ιδεώδους* και από την άλλη οι λεγόμενοι *αντεθνικώς δρώντες* ώστε να εξυπηρετηθεί η επίσης κάλπικη αντιπαράθεση: Ελληνισμός εναντίον Κομμουνισμού<sup>3</sup>. Η εθνοφροσύνη ως επίσημη ιδεολογία του κράτους θα υπηρετεί την αντικομμουνιστική πολιτική του μέχρι και την πτώση της απριλιανής δικτατορίας των Συνταγματαρχών το 1974.

Κατά την αναδιοργάνωση του κράτους και προκειμένου να διασφαλισθεί η πολιτική σταθερότητα αξιοποιούνται πρώην μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας και λοιπά στοιχεία γνωστά για τη συνεργασία τους με τους Ναζί κατακτητές κατά την Κατοχή, για να επανδρώσουν τους κρατικούς μηχανισμούς καταστολής (Εθνοφυλακή, Χωροφυλακή), ενώ πολλές δεκάδες είναι οι διάφορες συμμορίες *εθνοφρόνων* που δρουν στην ύπαιθρο, πολλές φορές με την ανοχή αλλά και σε ανοιχτή σύμπραξη τόσο με τους κρατικούς μηχανισμούς όσο και με τον Βρετανικό παράγοντα<sup>4</sup>. Παράλληλα, σε επίπεδο πολιτεύματος επανήλθε και ο θεσμός της Βασιλείας.

Ο απολογισμός της Λευκής Τρομοκρατίας σύμφωνα με τη Μαύρη Βίβλο που εκδίδει το ΕΑΜ το Μάιο του 1946 και η οποία βασίζεται κυρίως σε ντοκουμέντα του ίδιου του αστικού

---

<sup>2</sup>Ριζοσπάσης, τ. 23/6/2018, σελ. 20

<sup>3</sup>Ραζάκος, Χ. (2017). Το νομικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου 1950 - 1967. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2017, τ. 2, σελ. 41.

<sup>4</sup>Β. Λάζου, *Η «συμμοριοποίηση» του κράτους*, εφημ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, τ. 11/12/2016

κράτους, έχει ως εξής: 1.289 φόντοι, 165 βιασμοί γυναικών, 31.632 βασανισμοί, 6.671 τραυματίες, 8.624 φυλακισμένοι, 34.931 συλληφθέντες, 509 απόπειρες φόνων, 18.767 λεηλασίες/καταστροφές, 667 καταστροφές γραφείων<sup>5</sup>.

Το νομικό οπλοστάσιο του ελληνικού αστικού κράτους ενισχύεται με τη θέσπιση του Γ΄ Ψηφίσματος, στις 18 Ιούνη του 1946<sup>6</sup> και αργότερα με την ψήφιση του Αναγκαστικού Νόμου 509/4713<sup>7</sup>. Επρόκειτο για ένα ασφυκτικό νομικό σύμπλεγμα που στην ουσία έθετε εκτός νόμου το ΚΚΕ, ενώ ποινικοποιούνταν ως εγκληματικές και μάλιστα μπορούσαν να οδηγήσουν και στο εκτελεστικό απόσπασμα, μια σειρά απόδράσεις που εκτιμούνταν ότι αποτελούσαν κίνδυνο για την *δημόσια τάξη και ασφάλεια του Κράτους, του Πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και των ελευθεριών των πολιτών*, όπως ήταν η συμμετοχή -ή ακόμα και η υποψία συμμετοχής- σε απεργίες, δημόσιες συγκεντρώσεις, άλλες δράσεις των σωματείων κλπ.

Η ανασυγκρότηση επομένως του μεταπολεμικού αστικού κράτους είναι ανάγκη να περάσει μέσα από την άγρια καταστολή, δημιουργώντας έτσι ένα ασφυκτικό πλαίσιο τόσο για το ΚΚΕ όσο και για τον υπόλοιπο *ΕΑΜογενή* πληθυσμό -που σε αυτή τη φάση αποτελούν μία τεράστια μερίδα του ελληνικού λαού- που είδαν τις ελπίδες τους για μια κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας και για ομαλές δημοκρατικές εξελίξεις, να διαψεύδονται με αιματηρό τίμημα παρόλες τις υποχωρήσεις και τους συμβιβασμούς της ΕΑΜικής πλευράς, οι οποίοι είναι και αναντίστοιχοι των ευνοϊκών για το ΚΚΕ συνθηκών που έχει γεννήσει η λήξη του πολέμου. Η πολιτική γραμμή αυτή βέβαια του ΚΚΕ ήταν προϊόν των θεωρητικών επεξεργασιών της Κομμουνιστικής Διεθνούς, οι οποίες επέδρασαν στη στρατηγική μιας σειράς Κομμουνιστικών Κομμάτων - μελών της κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου μπροστά στην άμεση ανάγκη να ηττηθούν οι ναζιστικές και φασιστικές ορδές αλλά και μπροστά στην υποτίμηση του υπαρκτού φαινομένου της ανισόμετρης καπιταλιστικής ανάπτυξης σε κάθε χώρα ξεχωριστά, δεν έμπανε επιτακτικά ως άμεσο καθήκον η επαναστατική κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη, αλλά ο προσανατολισμός των ΚΚ σε μια αντίληψη περί *δημοκρατικών, μεταβατικών σταδίων*. Τα πράγματα ωστόσο θα πάρουν το δρόμο τους και απέναντι στο κρατικό και παρακρατικό όργιο τρομοκρατίας, θα εξοπλισθούν και οι πρώτες αντάρτικες ομάδες μετά από την επίθεση

---

<sup>5</sup>Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, Πατάκη, Αθήνα, 1998, σελ. 32

<sup>6</sup>Ολόκληρο το Γ΄ Ψήφισμα, στο Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ (επιμ.): *«Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Συλλογή κειμένων. Έγγραφα από το Αρχείο του ΚΚΕ»*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2016, σελ. 385-391.

<sup>7</sup>Ολόκληρος ο ΑΝ 509/47, στο Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ του ΚΚΕ (επιμ.): *«Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Συλλογή κειμένων. Έγγραφα από το Αρχείο του ΚΚΕ»*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2016, σελ. 394-398.

στο σταθμό της Χωροφυλακής στο Λιτόχωρο στις 31 Μαρτίου του 1946, γεγονός που θα σηματοδοτήσει και την έναρξη του μεταπολεμικού πλέον εμφυλίου πολέμου.

## 1.2 Η αντιμετώπιση των παιδιών από το ελληνικό αστικό κράτος

Περίπου 15.000 παιδιά άνω των 14 ετών ήταν φυλακισμένα για τη συμμετοχή/βοήθεια τους στο ΚΚΕ, στις φυλακές της Μακρονήσου, της Βίδου, της Λέρου, του Ιτζεδίν, της Κέρκυρας, της Κιφισιάς κ.α. στις οποίες πραγματοποιούνται βασανισμοί αλλά και εκτελέσεις εφήβων όπως στο Λαζαρέτο της Κέρκυρας. Ταυτόχρονα πολλές μητέρες πολιτικές κρατούμενες κλείνονται στις φυλακές μαζί με τα βρέφη και τα νήπια τους ενώ συχνές είναι και οι γεννήσεις εντός φυλακής. Συνολικά υπολογίζεται ότι στα υπόλοιπα βασιλικά ιδρύματα πέραν των παιδουπόλεων εγκαταστάθηκαν περίπου 55.000 παιδιά<sup>8</sup>.

Αργότερα και αφού ο εμφύλιος παίρνει πιο γενικευμένη μορφή, ο κυβερνητικός στρατός προχωρά στην υλοποίηση του σχεδίου ΤΕΡΜΙΝΟΥΣ στα πλαίσια του οποίου εντάσσεται και η επιχείρηση απομάκρυνσης των κατοίκων της υπαίθρου γύρω από τις περιοχές που ήλεγχε ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδος (ΔΣΕ), με στόχο την δημιουργία νεκρών ζωνών ώστε να αποκοπεί ο ΔΣΕ από τροφοδοσία, πληροφορίες και στρατολόγηση εφεδρικών δυνάμεων κατά την προσφιλή τακτική που ασκούσαν οι Βρετανοί στους αποικιακούς πολέμους τους. Έχει προηγηθεί ο αποκλεισμός των κατοίκων από τον εφοδιασμό σε τρόφιμα και φάρμακα και η απαγόρευση της νυχτερινής κυκλοφορίας<sup>9</sup>. Ο αριθμός των λεγόμενων «ανταρτόπληκτων» ή «συμμοριόπληκτων» υπολογίζεται σύμφωνα με τις πηγές γύρω στις 684.000 - 800.000<sup>10</sup>. Οι αγροτικοί πληθυσμοί αυτής της μεγάλης μετακίνησης κατέληξαν στα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Θεσ/νίκη) αλλά και στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις, όπου σύμφωνα με τα αμερικάνικα στοιχεία, διπλασίασαν τον πληθυσμό τους. Οι κάτοικοι αυτοί τους οποίους υπολογίζεται ότι ακολούθησαν 150.000 παιδιά, μεταφέρθηκαν σε παλιές αποθήκες,

---

<sup>8</sup>Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1949-1968, Β' Τόμος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011, σελ. 175 - 180

<sup>9</sup>Δ. Σερβός, *Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2001, σελ. 138

<sup>10</sup>Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, ο.π., σελ. 180

στρατόπεδα και εγκατελειμένα υπόγεια<sup>11</sup> οδηγώντας πολλά παιδιά στο θάνατο, στη ζητιανιά αλλά και στην παραβατικότητα<sup>12</sup>.

Η πρωτοβουλία σχετικά με τη στοχευμένη μετακίνηση των παιδιών που βρίσκονται στη δίνη του εμφυλίου πολέμου, ανήκει στο αστικό ελληνικό κράτος και τη βασίλισσα Φρειδερίκη αφού παράπλευρη επιχείρηση με τις αναγκαστικές μετακινήσεις των πληθυσμών απ' τα χωριά της Μακεδονίας, Ηπείρου και Θράκης ήταν και η εγκατάσταση περίπου 25.000 παιδιών των ανταρτόπληκτων στις “παιδουπόλεις” της βασίλισσας<sup>13</sup>. Οι παιδουπόλεις λειτούργησαν στα πλαίσια του Βασιλικού Εθνικού Ιδρύματος στο οποίο υπαγόταν και ο οργανισμός με την επωνυμία Βασιλική Πρόνοια Επαρχιών Βορείου Ελλάδος που ιδρύεται τον Ιούλιο του 1947 και έχει ως στόχο την περίθαλψη των ορφανών και άπορων παιδιών της υπαίθρου, κυρίως των ανταρτόπληκτων οικογενειών<sup>14</sup>. Η χρηματοδότηση φανερή και κρυφή γινόταν μέσω των βασιλικών εράνων και από κυβερνήσεις άλλων χωρών όπως αυτές των ΗΠΑ και της Αυστραλίας. Σημαντικό ρόλο στο εγχείρημα των παιδουπόλεων είχε ο αμερικανικός παράγοντας μέσω μιας σειράς οργανισμών (UNSCOB, USIS, AMAG κ.α) καθώς και η σύζυγος του πρεσβευτή των ΗΠΑ στην Ελλάδα, Γκρέιντι, που είχε αναλάβει μέσω των ραδιοφωνικών σταθμών και του Τύπου της Αμερικής, την προπαγάνδισή του έργου του βασιλικού ιδρύματος και των παιδουπόλεων<sup>15</sup>.

Σε γενικές γραμμές η ζωή στις παιδουπόλεις καθορίστηκε με βάση τον στόχο της λεγόμενης *αναμόρφωσης* των παιδιών δηλαδή της συστηματικής αντικομμουνιστικής προπαγάνδας στα πλαίσια ενός γενικότερου *ελληνοχριστιανικού ήθους*. Ο στόχος αυτός διαπερνούσε και το ίδιο το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ακόμα και με χοντροκομμένα προπαγανδιστικά παραμύθια για τον «μπολσεβίκο κομμουνιστή Δράκο» και την «καλή Βασίλισσα» που σώζει τα παιδιά. Αυτός ο εθνικόφρων αντικομμουνισμός ήταν άλλωστε και η βασική ιδεολογική κατεύθυνση στο εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, κάτι που εκφραζόταν από τα σχολικά εγχειρίδια μέχρι και τις αφίσες που κυκλοφορούσαν στα Δημοτικά και Γυμνάσια σχολεία της χώρας και απεικόνιζαν τον αντάρτη να αρπάζει το μικρό παιδί από τη

---

<sup>11</sup>Γ. Μαργαρίτης, (2008). Τα παιδιά του Εμφυλίου Πολέμου, *Θέματα Παιδείας*, εκδ. Θ. Τζιαντζής (ανεξαρτ.), τ.35 -36, Αθήνα, σελ. 146-49

<sup>12</sup> Τ. Βερβενιώτη, *Τα παιδιά του εμφυλίου με το “πλούσιο” αρχειακό υλικό*. Ανακτήθηκε από <http://www.askiweb.eu/images/ekdilwseis/aski-emian/Vervenioti.pdf>

<sup>13</sup>Λ. Χασιώτης, Το ζήτημα των παιδιών στον Εμφύλιο, εφημ. *Καθημερινή*, τ. 1/7/2012

<sup>14</sup>Ο.π.

<sup>15</sup>Δ. Σερβός, ο.π., σελ. 151

μητρική αγκαλιά. Οι παιδουπόλεις συνήθως ήταν στελεχωμένες από προσωπικό της χωροφυλακής, τους λεγόμενους παιδονόμους, ενώ συχνές ήταν οι δημόσιες εμφανίσεις όλων μαζί στις πόλεις σε στρατιωτικό σχηματισμό είτε στα πλαίσια αντικομμουνιστικής προπαγάνδας, είτε για να πουλήσουν τις διάφορες χειροποίητες κατασκευές των παιδιών<sup>16</sup>.

Αν και δεν μπορούμε σε καμία περίπτωση να γενικεύσουμε τις συνθήκες που επικρατούσαν στις παιδουπόλεις, ωστόσο αξίζει να σημειώσουμε ότι στην εφημερίδα Δημοκρατικός Τύπος το 1950, δημοσιεύεται επιστολή 25 παιδιών όπου καταγγέλουν με λεπτομέρειες φρικιαστικές πράξεις εις βάρος τους (μέχρι και ομαδικούς βιασμούς), από τις αρχές της παιδούπολης της Κηφισιάς, πολλές φορές με σκοπό να αποσπάσουν τις περίφημες δηλώσεις μετανοίας, αφού σε πολλές περιπτώσεις τα ανταρτόπληκτα παιδιά ήταν παιδιά απο οικογένειες ανταρτών ή συμπαθούντων<sup>17</sup>. Βασανισμοί καταγγέρονται επίσης και για τους χωρικούς που ξεσπιτώθηκαν, ιδιαίτερα για τις γυναίκες (βιασμοί, εξαναγκασμός στην πορνεία, ταπεινωτική περιφορά στους δρόμους ως μαχήτριες του ΔΣΕ)<sup>18</sup>. Τέλος, ένα ακόμη ζήτημα που προκάλεσε έντονη αίσθηση για πολλά χρόνια μετά, είναι αυτό των κρυφών και φανερών υιοθεσιών των παιδιών των παιδουπόλεων από αμερικάνικες οικογένειες<sup>19</sup>.

Το αστικό κράτος, μετά τη λήξη του εμφυλίου υπολογίζεται ότι είχε εγκαταλείψει στη μοίρα τους 265.000 παιδιά από τα 380.000 ορφανά και τις άλλες 150.000 που ακολούθησαν τους γονείς τους που ξεσπιτώθηκαν από τη μετακίνηση του πληθυσμού και δεν είχαν καμιά κρατική μέριμνα. Είναι χαρακτηριστικά τα δημοσιεύματα στον αστικό Τύπο που κάνουν λόγο για «...κοριτσάκια 10 με 15 χρονών με το πρόσχημα ότι πουλούν λουλούδια, διαφθείρονται, πλανώμενα τις νυχτερινές ώρες στα διάφορα νυχτερινά κέντρα»<sup>20</sup> και για «εκατόν είκοσι χιλιάδες ορφανά» που «πλανιούνται σαν στοιχειά μέσα στις ελληνικές νύχτες» που καταλήγουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από ανθρώπους της νύχτας<sup>21</sup>.

---

<sup>16</sup>Ο.π., σελ. 174 - 180

<sup>17</sup>Ο.π., σελ. 183 - 187

<sup>18</sup>Ο.π., σελ. 201 - 204

<sup>19</sup>Ο.π., σελ., 161 - 169

<sup>20</sup>«Το Βήμα», 15 Ιανουαρίου 1949

<sup>21</sup>Le Monde φ. 13 Φεβρουαρίου 1950

### 1.3 Οι μετακινήσεις παιδιών από το ΔΣΕ

Η μετακίνηση πληθυσμού έξω από τα σύνορα της Ελλάδας είναι κάτι που ξεκινάει ήδη από το 1945 υπό το βάρος των μεταβαρκιζιανών διωγμών, με τους πρώτους πολιτικούς πρόσφυγες του ΕΛΑΣ να καταφθάνουν στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας και των οποίων η συνολική δύναμη διακυμάνθηκε στο διαστημα 1945-1949 από 3.000 έως 6.000, ανάμεσά τους και πολλοί ανάπηροι, γυναίκες και παιδιά<sup>22</sup>. Οι πολιτικοί αυτοί πρόσφυγες θα οργανώνουν τη ζωή τους στη γειτονική χώρα και αργότερα θα αποτελέσουν πηγή στρατιωτικών εφεδρειών για το ΔΣΕ<sup>23</sup>.

Το ΚΚΕ όμως δεν φαίνεται να είχε κανένα σχέδιο οργανωμένης μαζικής μετακίνησης παιδιών σε πρώτη φάση. Αντίθετα, αυτό που είχε αποφασιστεί και μάλιστα σε συνθήκες που ο αστικός στρατός εξοπλιζόταν με βαριά όπλα ήταν να σχεδιαστεί η μόρφωση των παιδιών των περιοχών αυτών που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του ΔΣΕ. Είναι χαρακτηριστικές γι' αυτό το θέμα δύο αποφάσεις του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ με ημερομηνίες 10/8/1947 και 8/8/1947 αντίστοιχα, που μεταξύ άλλων ανέφεραν «Κάθε Λαϊκό Συμβούλιο έχει υποχρέωση να οργανώσει στο χωριό από ένα σχολείο»<sup>24</sup> και ακόμη γινόταν λόγος για την «άμεση επισκευή των κατεστραμμένων σχολικών κτιρίων με εθελοντική προσωπική εργασία των κατοίκων»<sup>25</sup>. Μάλιστα το Νοέμβρη του ίδιου έτους εκδίδεται νέα διαταγή του Γενικού Αρχηγείου που καλεί τις μονάδες του ΔΣΕ να βοηθήσουν τα Λαϊκά Συμβούλια στην επισκευή και στελέχωση των σχολείων με «κατάλληλους συναγωνιστές» που «έχουν τις ανάλογες γραμματικές γνώσεις και που η απουσία τους δεν θα επηρεάσει το έργο του Δ. Στρατού»<sup>26</sup>.

Η απόφαση για την απομάκρυνση των παιδιών από τη χώρα και τη μεταφορά τους στις γειτονικές Λαϊκές Δημοκρατίες πάρθηκε ένα χρόνο αργότερα, όταν οι συνθήκες πια στην ύπαιθρο της Β. Ελλάδας καθίστανται σε μεγάλο βαθμό μη βιώσιμες, λόγω της ολοένα και πιο

---

<sup>22</sup>Ματθαίου Α., Πολέμη Π.(2000). «Οι διεθνείς σχέσεις της Δημοκρατικής Ελλάδας μέσα στο 1948: μια έκθεση του Πέτρου Ρούσου», *Αρχειοτάξιο (ΑΣΚΙ)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2000, τ. 2, σελ. 13

<sup>23</sup>Μπούλκες: Οι πρώτοι πολιτικοί πρόσφυγες, από ομιλία του Μ. Μαΐλη

<sup>24</sup>Άρθρο 2, Διαταγή του Γενικού Αρχηγείου του Δ.Σ.Ε.,10/8.47. Πηγή: Αρχείο του Κ.Κ.Ε.

<sup>25</sup>Δ. Σερβός, ο.π., σελ. 221

<sup>26</sup> Διαταγή του Γενικού Αρχηγείου του Δ.Σ.Ε., 29/11/47. Πηγή: Αρχείο του Κ.Κ.Ε

δυσχερούς καθημερινότητας που επιβάλλει ο πόλεμος. Η καθυστέρηση γενίκευσης της ένοπλης πάλης από το 1946, αφού η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη μετά το Δεκέμβρη του 1944 όταν ο ένοπλος αγώνας γενικεύτηκε, είχε ως αποτέλεσμα το ΚΚΕ και ο ΔΣΕ να έχουν να αντιμετωπίσουν, εκτός από την επιδείνωση στην εξέλιξη στο συσχετισμό δυνάμεων και τη μέριμνα για τον άμαχο πληθυσμό στην περιοχή τους, που ήταν όλη ζώνη πολέμου. Ο αποκλεισμός των ανταρτοκρατούμενων περιοχών από τον κυβερνητικό στρατό είχε ως αποτέλεσμα σημαντικές ελλείψεις τροφίμων και φαρμάκων. Σύμφωνα με στοιχεία στις εμπόλεμες περιοχές το 26% των παιδιών έπασχε από πνευμονικές παθήσεις, 17,5% από βρογχικά, το 10,5% από νευρικές παθήσεις 14% ψώρα 21,5% ρευματικά και άλλες παθήσεις. Τελείως υγιή ήταν μόλις το 10,5% αν δεν συνυπολογιστεί το ψωματικό τους βάρος αφού το 92% ήταν ελλιποβαρή<sup>27</sup>.

Και αν τα παραπάνω μπορούν να αποδοθούν σε ανεξέλεγκτες συνθήκες πολέμου, δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις συνειδητές αποφάσεις του αστικού στρατού που έβαζαν στο στόχαστρο και τον άμαχο πληθυσμό. Η διοίκηση του κυβερνητικού στρατού επέδειχνε ιδιαίτερη σκληρότητα κατά τη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων ενάντια στο ΔΣΕ και τελικά ενάντια στο γενικότερο πληθυσμό των περιοχών αυτών. Είναι χαρακτηριστική η διαταγή, σύμφωνα με τα αρχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ) για τον Εμφύλιο, της Διοίκησης Αεροπορίας Στρατού με τίτλο «Αεροπορική περικύκλωση» και ημερομηνία 3/5/1947, που μεταξύ άλλων αναφέρει: «*Η Αεροπορία αιφνιδιαστικώς...ίπταται άνωθεν του χώρου...απαγορεύει την απομάκρυνσιν του εχθρού και εξοντώνει πάντα επιχειρούντα ν' απομακρυνθεί...Η αεροπορική περικύκλωσις ενεργείται εις κατοικημένην ή περιορισμένην περιοχήν*»<sup>28</sup>. Σε αξιολόγηση αεροπορικής επίθεσης με θέμα «προσβολαί στόχων παρά της Αεροπορίας» μεταξύ άλλων αναφέρεται: «*Παρέστη ανάγκη προσβολής παρά της Αεροπορίας ωρισμένων κατοικημένων τόπων (διά πολυβολισμών και ρουκετών)... είναι φυσικόν και ενδεχόμενον να επλήγησαν και χωρικοί και τινές αθώοι...*»<sup>29</sup>. Είναι ακόμη γεγονός ότι στα σχέδια του αστικού στρατού, που δεν ήταν απίθανο να τα μάθει το ΚΚΕ, βρισκόταν και η χρησιμοποίηση πιο αποτελεσματικών μέσων μαζικής εξόντωσης. Το Ανώτατον Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης έθεσε στις 10/7/1948 στον επικεφαλής της Αμερικανικής Στρατιωτικής Αποστολής στην Ελλάδα Τζ. Α. Βαν Φλιτ Υπόμνημα που μεταξύ άλλων ανέφερε: «*Ο*

---

<sup>27</sup>Δ. Σερβός, ο.π., σελ. 228

<sup>28</sup>ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία του Εμφυλίου Πολέμου 1945 - 1949, τομ. 4, Έγγραφο 61, σελ. 483 - 484, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 1998

<sup>29</sup>Ο.π., σελ. 304 - 305



*Ελληνικός Στρατός αναγκαιεί βομβαρδιστικά... ειδικάς εμπρηστικές βόμβας... Αέρια»*<sup>30</sup>. Ο Αμερικάνος Αντιστράτηγος θα επισημάνει με κριτήρια μάλλον πολιτικά παρά ανθρωπιστικά ότι η χρήση αερίων είναι παράνομη και *«θα προκαλούσε την φρίκη του πολιτισμένου κόσμου. Οι υπό κομμουνιστική ηγεσία αντάρται και υποστηρικταί των θα εδράτοντο της ευκαιρίας ίνα χρησιμοποιήσουν την προπαγάνδα των εν σχέσει με την χρήσιν των»*<sup>31</sup>. Τέλος, παράλληλα με τις αεροπορικές επιθέσεις, στους κατοίκους της υπαίθρου επιβλήθηκε σκληρός ο κρατικός κατασταλτικός μηχανισμός με τη Χωροφυλακή να δέχεται εντολές για συλλήψεις όλων των συγγενών των μαχητών του ΔΣΕ και για κάψιμο των σπιτιών τους με τη συνδρομή του στρατού (π.χ. εντολή Β Σώματος Στρατού προς Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Θεσσαλίας)<sup>32</sup>. Υπό το βάρος αυτών των συνθηκών η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ) που σχηματίστηκε από το ΔΣΕ στις 24 Δεκεμβρίου του 1947, προσανατολίζεται στη μεταφορά των παιδιών στα ασφαλή εδάφη των φιλικών προς το ΔΣΕ κυβερνήσεων των Λαϊκών Δημοκρατιών. Έτσι σε ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών της ΠΔΚ στις 7 Μαρτίου 1948 αναφέρεται πως γίνονται δεκτές οι αιτήσεις των γονέων που αιτούνται μεταφορά και παραμονή στο εξωτερικό των παιδιών τους *«μέχρις ότου οι συνθήκες στη χώρα θα επιτρέψουν την εφαρμογή τους»*. Ως λόγοι για την απόφαση αυτού του εγχειρήματος αναφέρονται το καθεστώς τρομοκρατίας που επιβλήθηκε από το 1945 στη χώρα, η εγκατάλειψη 150.000 παιδιών στις πόλεις, η τελευταία διαταγή της Φρειδερίκης για τη συγκέντρωση των παιδιών, καθώς και οι συνεχείς βομβαρδισμοί οι οποίοι σύμφωνα με την ανακοίνωση έχουν προκαλέσει το θάνατο σε 120 παιδιά<sup>33</sup>.

Ένας άλλος λόγος όπου αποδίδεται η μετακίνηση των παιδιών από το ΔΣΕ και έρχεται σε αντίθεση με τα όσα ισχυρίζεται η ανακοίνωση του Υπουργείου Εσωτερικών της ΠΔΚ, είναι ότι τα παιδιά (25.000-28.000 συνολικά) μεταφέρθηκαν στις σοσιαλιστικές χώρες προκειμένου να εκπαιδευτούν στρατιωτικά λόγω έλειψης εφεδρειών και να αποτελέσουν ενδεχομένως τη μαγιά για τον «τρίτο γύρο» εμφυλίου πολέμου που -σύμφωνα με την παραπάνω αντίληψη- προετοιμάζε το ΚΚΕ<sup>34</sup>. Ακόμα όμως και αν παραβλέψουμε ότι ως στρατιωτικό σχέδιο φαντάζει αρκετά παράλογο το να δαπανηθούν πολύτιμοι ανθρώπινοι και οικονομικοί πόροι εν

---

<sup>30</sup>Ο.π., τομ. 9, σελ. 182

<sup>31</sup>Ο.π., τομ. 8, Έγγραφο 31, σελ. 185

<sup>32</sup>Δ. Σερβός, σελ. 236

<sup>33</sup>Δ. Σερβός, ο.π.

<sup>34</sup>Ηλ. Γιαννακάκης, Τα παιδιά της Ελλάδας πρόσφυγες στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στο Ειρ. Λαγάνη - Μ. Μποντίλα, *“Παιδομάζωμα” ή “Παιδοσώσιμο”;* *Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 23 - 24

μέσω ανοιχτής διεργασίας της εμφύλιας διαμάχης, για ένα τέτοιο εγχείρημα που θα είχε μάλλον αμφίβολα αλλά και χρονοβόρα αποτελέσματα και ακόμα και αν παραβλέψουμε ότι η ακριβής έκβαση του «δεύτερου γύρου» δεν είχε ακόμη κριθεί οπότε δεν φαντάζει και πολύ λογικό να προετοιμάζεται κάποιος «τρίτος γύρος», η άποψη αυτή αντικρούει σε ένα ακόμη πιο βασικό επιχειρήμα, καθώς για να στηριχτεί προϋποθέτει την εκτίμηση ότι το ΚΚΕ επιδιώκει μία νέα μαζική ένοπλη αναμέτρηση προκειμένου να επικρατήσει ως εξουσία. Ωστόσο τέτοια κατεύθυνση δεν φαίνεται να υπάρχει για το ΚΚΕ εκείνη την εποχή που ακόμα πλήρωνε το τίμημα της διαλλακτικότητας απέναντι στην αστική τάξη στη λογική των *δημοκρατικών μεταβατικών σταδίων* όπως είδαμε και παραπάνω, την οποία όμως δεν φαίνεται ακόμη να εγκαταλείπει.

Έτσι είναι γεγονός πως η 6η Ολομέλεια του Κόμματος (9 Οκτώβρη 1949)<sup>35</sup> τονίζει ότι παρά την επιτυχία του αστικού στρατού στο Βίτσι και στο Γράμμο, παραμένουν ακόμα άθιχτες δυνάμεις του ΔΣΕ με *«το όπλο παρά πόδα»* αλλά ταυτόχρονα αποφασίζει τη λήξη του ένοπλου αγώνα και τον προσανατολισμό στην *«καθοδήγηση οικονομικών και πολιτικών αγώνων»* με αξιοποίηση όλων των νόμιμων δυνατοτήτων για μαζική πολιτική παρέμβαση. Αποφασίζει πράγματι να παραμείνουν ορισμένα μόνο ένοπλα τμήματα στα βουνά, όχι όμως για να προετοιμάσουν κάποιον «τρίτο γύρο» αλλά *«σαν μέσο πίεσης για όσο το δυνατόν περισσότερο εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής του τόπου με βάση τις προτάσεις της Σ.Ε. και σαν μορφή άμυνας εναντίον του δολοφονικού οργίου των κρατικών και παρακρατικών οργάνων του μοναρχοφασισμού»*.

Βέβαια η άποψη περί τρίτου γύρου -που η αλήθεια είναι ότι δεν απέχει πολύ από τις καταγγελίες της περιόδου από τη μεριά της ελληνικής Κυβέρνησης και του Παλατιού για δημιουργία *γεννίτσαρων-*, συχνά συνδέεται με το υπαρκτό γεγονός της συμμετοχής χιλιάδων νεαρών μαχητών και μαχητριών στο ΔΣΕ τους οποίους όμως στρατολόγούσε *«με τη βία»*<sup>36</sup> μπροστά και στην έλλειψη εφεδρειών. Βέβαια, υποχρεωτική στρατολόγηση υπήρξε πράγματι σε έναν βαθμό από το Φλεβάρη του 1948, ως μέτρο για την αναπλήρωση έμψυχου δυναμικού που ήταν σε έλλειψη λόγω των μεγάλων εκκενώσεων της υπαίθρου και εφαρμόστηκε στις περιοχές που ήταν υπό τη διοικητική ευθύνη της ΠΔΚ. Υποχρεωτική στρατολόγηση άλλωστε εφαρμόζε προφανώς και σε χιλιάδες νεαρούς ο στρατός του αστικού κράτους, απλά αυτή η

---

<sup>35</sup> 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 71, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ

<sup>36</sup> Στάθης Ν. Καλύβας - Ν. Μαραντζίδης, *Τα εμφύλια πάθη, 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015, σελ. 421 - 422

στρατολόγηση χαίρει της κανονικοποίησης που προσφέρει η αστική νομιμότητα. Μάλιστα το άρθρο 3 του Νόμου αρ. 7 (9 Φλεβάρη 1948) της ΠΔΚ, ανέφερε πως «*Ο Υπουργός Στρατιωτικών μπορεί να καλέσει με διάταγμα και ορισμένες ηλικίες γυναικών. Η κάθε επιστρατευμένη γυναίκα μπορεί να κάνει υπηρεσία μόνο αν το ζητήσει η ίδια*»<sup>37</sup>. Όμως η εθελοντική ή υποχρεωτική συμμετοχή νεαρών στις μάχιμες γραμμές του ΔΣΕ όπως και η στρατιωτική εκπαίδευση στο Μπούλκες, που πράγματι υπήρχε, αφορούσαν την ένοπλη αναμέτρηση που δινόταν στον παρόντα χρόνο και αποτελούν ξεχωριστά φαινόμενα από την προετοιμασία της οργάνωσης της φιλοξενίας χιλιάδων μικρών παιδιών στις χώρες του σοσιαλιστικού συνασπισμού.

Επίσης η μετακίνηση των παιδιών κατά μία άλλη άποψη, δεν συνδέεται μόνο με τη λογική του ΚΚΕ για ένταξη των ανηλίκων στη μάχη αλλά και με μια τακτική του που επιδιώκει από τη μία «*οι γονείς των παιδιών, και ιδιαίτερα οι μάνες, να μπορούν να πολεμούν απρόσκοπτα και με μειωμένο κίνδυνο λιποταξίας*», ενώ από την άλλη αυτό να λειτουργεί και σαν ένα είδος ομηρίας για τις οικογένειες προκειμένου να παραμένουν αφοσιωμένες και εξαρτημένες από το ΔΣΕ<sup>38</sup>. Απόδειξη για αυτό θεωρούν ότι πολλά *αρπαχθέντα* -όπως λίγο πολύ ισχυρίζονται ότι είναι- παιδιά, είχαν γονείς ή αδέρφια στο ΔΣΕ. Δηλαδή η παραδοχή ότι τα περισσότερα παιδιά ήταν έτσι κι αλλιώς παιδιά ανταρτών -κάτι που μπορεί να συνεπάγεται ότι η μεταφορά του παιδιού γινόταν σε συνεννόηση με τις δυνάμεις του ΚΚΕ- εδώ αξιοποιείται για να παρουσιαστεί ένας κακοποιητικός κομματικός μηχανισμός που δεν διστάζει να επενδύσει πάνω στην οικογενειακή τραγωδία για να πετύχει τους όποιους σκοπούς του. Αντιθέτως όμως η έγνοια του κομματικού μηχανισμού φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα αυξημένη για ζητήματα ενδοοικογενειακής μέριμνας. Δινόταν ιδιαίτερο βάρος στο ζήτημα της αλληλογραφίας και της επανένωσης των μελών των οικογενειών που μπορεί να βρέθηκαν σε διαφορετικές Λαϊκές Δημοκρατίες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάτι τέτοιο γινόταν χωρίς προβλήματα και δυσκολίες. Στην εισήγηση της 3ης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ το 1950, όπου θα συζητηθούν ζητήματα της πολιτικής προσφυγιάς θα ειπωθεί μεταξύ άλλων πως «*Οι δάσκαλοί μας των παιδικών σταθμών που δεν οργανώνουν τη δουλειά της αλληλογραφίας, που δεν ελέγχουν τα παιδιά αν γράφουν, κάνουν πολύ μεγάλη ζημιά στον αγώνα μας. Τα ανδρόγυνα που πρέπει να ενωθούν, είναι σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε 1.328...*»<sup>39</sup> και ακόμη όσον αφορά στην ένωση περίπου

---

<sup>37</sup>Ν. Κυρίτσης, *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 2012, σελ. 138

<sup>38</sup>Στάθης Ν. Καλύβας - Ν. Μαραντζίδης, ο.π., σελ. 445-448

<sup>39</sup>Αρχαικό Υλικό για τη ζωή και τη δράση των πολιτικών προσφύγων. Αποσπάσματα από την 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, 2010, τ. 2

3.000 παιδιών με τις μανάδες τους τονίστηκε πως «θα πρέπει να τους πούμε ανοιχτά ότι σήμερα είναι πολύ δύσκολο να γίνει τέτοιο πράγμα και πώς θα προσπαθήσουμε να το λύσουμε αργότερα. Κι ένα άλλο ζήτημα. Υπάρχουν μανάδες και πατεράδες που έχουν δύο και παραπάνω παιδιά σκοτωμένα, στον πόλεμο και τώρα ζούνε σαν κούκοι χωρίς κανένα. Νομίζουμε ότι πρέπει να γίνει εξαίρεση γι' αυτούς και να τους στείλουμε στα παιδιά τους»<sup>40</sup>.

Επίσης είναι γεγονός ότι ο ΔΣΕ απαρτιζόταν σε μεγάλο μέρος του από συνειδητές γυναίκες μαχήτριες που έφτασαν έως και το 30% της συνολικής δύναμης του στρατεύματος<sup>41</sup>. Πολλές από αυτές ήταν επιφορτισμένες και με την ανατροφή των παιδιών επομένως η μεταφορά των παιδιών τους μακριά από το πεδίο των μαχών πέρα από ασφάλεια για τα ίδια εξασφάλιζε εκ των πραγμάτων και μια αποδέσμευση στις γυναίκες του ΔΣΕ προκειμένου να αφοσιωθούν πιο αποτελεσματικά στις υποχρεώσεις που αναλάμβαναν στα πλαίσια του αγώνα τους. Αυτό το γεγονός όμως από μόνο του δεν υπολείπεται ανθρωπιστικών χαρακτηριστικών. Άλλωστε η πλειοψηφία των χιλιάδων μαχητών και μαχητριών του ΔΣΕ πίστευε ότι έδινε έναν αγώνα για τα πανανθρώπινα ιδανικά της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας, της ελευθερίας κ.λ.π. και ότι αυτός ο αγώνας αξίζει κάθε θυσία.

Το αφήγημα περί στρατού ανηλίκων του ΚΚΕ που τους οδηγεί στο εξωτερικό για να αλλοιώσει την εθνική τους συνείδηση και να προετοιμάσει έτσι νέο κύκλο ένοπλων αντιπαραθέσεων, ήταν από την περίοδο εκείνη το προπαγανδιστικό μοτίβο της κυβέρνησης διανθιζόμενο με υποστηρικμούς για *βιαίως αρπαχθέντα παιδιά από τη μητρική αγκαλιά, παραπέμποντας στο παιδομάζωμα που τόλμησαν να κάνουν μόνο οι προαιώνιοι εχθροί του ελληνισμού, οι Τούρκοι*<sup>42</sup>. Για την ελληνική κυβέρνηση το ζήτημα των παιδιών που φυγαδεύονται από το ΔΣΕ εξελίσσεται σε πρώτη τάξεως αφορμή για να εκδηλωθεί πιο επιθετικά η αντικομμουνιστική προπαγάνδα και το θέμα παίρνει διεθνείς διαστάσεις. Έπειτα από προσφυγή της ελληνικής κυβέρνησης στον ΟΗΕ για τον επαναπατρισμό αρχικά όλων αδιακρίτως των Ελληνόπουλων ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι γονείς πολλών έχουν περάσει ήδη στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός αναλαμβάνει να συντάξει λίστα με αιτήσεις γονιών ή συγγενών που αναζητούν τα παιδιά τους. Οι περίπου 5.800 αιτήσεις που αφορούν 8.580 παιδιά είναι πολύ κατώτερες των κυβερνητικών

---

<sup>40</sup>Ο.π.

<sup>41</sup>N. Μαραντζίδης, Το παιδομάζωμα στον Εμφύλιο, εφημ. *Η Καθημερινή*, τ. 12/8/2012

<sup>42</sup>Ειρ. Λαγάνη, Η ελληνική πολιτική απέναντι στα παιδιά του εμφυλίου που έφυγαν στη Γιουγκοσλαβία 1948 - 1952, στο Ειρ. Λαγάνη - Μ. Μποντίλα, "Παιδομάζωμα" ή "Παιδοσώσιμο"; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 63

προσδοκιών και η κυβέρνηση εκφράζει την εκτίμηση ότι περίπου 6.500 παιδιά δεν έχουν αναζητηθεί από τις οικογένειές τους εξαιτίας του φόβου τους απέναντι στο ενδεχόμενο να τους βλάψουν οι κομμουνιστές στην Ελλάδα σε περίπτωση που μάθουν για την αίτηση τους<sup>43</sup>. Βέβαια το κομμάτι της μαζικής τρομοκρατίας λόγω πολιτικών φρονημάτων ανήκε εκείνη την περίοδο εξ ολοκλήρου στο αστικό κράτος γι' αυτό άλλωστε θα δώσει και γραπτά διαπιστευτήρια στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό ότι δεν πρόκειται να προχωρήσει σε καμία είδους διάκριση των επαναπατρισθέντων παιδιών με θρησκευτικά ή ιδεολογικά κριτήρια<sup>44</sup>. Παράλληλα η ΠΔΚ έχει εκφράσει την προθυμία της για συνεργασία με τους διεθνείς φορείς προκειμένου να υλοποιηθούν τα αιτήματα όσων επιθυμούν επαναπατρισμό των παιδιών τους, ωστόσο κατά την εξέταση των αιτήσεων διατυπώθηκε δυσαρέσκεια και όπως υποστηρίχθηκε υπήρχαν χιλιάδες ανακρίβειες (περιπτώσεις με γονείς στις Λ.Δ., νέοι άνω των 18, διπλογραμμένοι κ.α.)<sup>45</sup>. Επίσης στην προσπάθεια της η ελληνική κυβέρνηση να πετύχει τους διπλωματικούς της στόχους επικαλείται και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στη χώρα<sup>46</sup>, τη στιγμή που διεθνείς οργανισμοί και ανταποκριτές από τον διεθνή αστικό Τύπο καταλήγουν μάλλον σε αμήχανα για το ελληνικό κράτος συμπεράσματα, διαπιστώνοντας τις ποιοτικές σε γενικές γραμμές βιοτικές συνθήκες που βρίσκονται πλέον τα παιδιά του πολέμου<sup>47</sup>.

Η άποψη περί εξαναγκασμού προσκρούει επίσης και στο ίδιο το περιεχόμενο των εσωκομματικών συζητήσεων που γίνονται εκείνη την περίοδο. Έτσι στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ το 1950, η εισήγηση του 2ου θέματος με τίτλο «Η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες, μεταξύ άλλων θα αναφερθεί: *«Ας ουρλιάζουν οι μοναρχοφασίστες και τα αφεντικά τους. Εμείς θα ζητήσουμε από τις ΛΔ να δεχτούν στις φιλόξενες χώρες και άλλα ελληνόπουλα, πρώτ' απ' όλα τα παιδιά των 35.000 λαϊκών αγωνιστών που είναι στα ελληνικά κάτεργα, τα παιδιά των 3.000 μελλοθάντων, όλα τα παιδιά που δε μπορεί να ζήσουν και πεθαίνουν στην Ελλάδα. Φυσικά με την απαραίτητη προϋπόθεση ότι θα το δεχτούν και θα συμφωνήσουν οι γονείς τους...»*<sup>48</sup>. Τονίζεται επίσης πως δεν ακολούθησαν όλοι οι γονείς την ίδια επιλογή αφού κάποιοι επέλεξαν να κρατήσουν τα παιδιά κοντά τους και ακόμα ότι *«ούτε ένα παιδί δεν στάλθηκε σε μια δημοκρατική χώρα, χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων*

---

<sup>43</sup>Ο.π., σελ 65

<sup>44</sup>Ο.π., σελ 66

<sup>45</sup>Δ. Σερβός, ο.π., σελ. 256 - 257

<sup>46</sup>Ειρ. Λαγάνη, ο.π., σελ. 66

<sup>47</sup> Δ. Σερβός, ο.π., σελ. 260 - 261

<sup>48</sup>Αρχαιακό Υλικό για τη ζωή και τη δράση των πολιτικών προσφύγων. Αποσπάσματα από την 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, 2010, τ. 2

του»<sup>49</sup>. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν οι τοποθετήσεις αυτές πέρα από έναν γενικότερο χαρακτήρα αποτίμησης της δουλειάς, επιδιώκουν ίσως και να απαντήσουν ερωτήματα, να ξεδιαλύνουν απορίες στις κομματικές δυνάμεις σε περίπτωση που υπάρχουν αμφιβολίες για την πρακτική που ασκήθηκε. Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι θα ήταν μάλλον απερισκεψία να παρουσιάζεται μια ωραιοποιημένη κατάσταση που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα μέσα σε ένα κεντρικό κομματικό όργανο, τη στιγμή που όσα ειπώνονταν δεν ήταν δύσκολο να ελεγχθούν ως ακριβή.

Προσπαθήσαμε να εστιάσουμε στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής ώστε να διακρίνουμε όσο γίνεται καλύτερα τις αιτίες και τα κίνητρα που οδήγησαν στην απόφαση υλοποίησης ενός τέτοιου εγχειρήματος, όπως είναι η μαζική μεταφορά παιδιών σε άλλες χώρες. Ως βασικούς παράγοντες μπορούμε να επισημάνουμε το ασφυκτικό νομικό πλαίσιο που επιβάλλει το αστικό κράτος λίγο μετά τη λήξη του πολέμου και το οποίο συνοδεύτηκε από ένα πρωτοφανές ξέσπασμα κρατικής και παρακρατικής βίας ενάντια σε χιλιάδες αγωνιστές και αγωνίστριες που λίγο καιρό πριν σήκωσαν το βάρος της αντίστασης του ελληνικού λαού ενάντια στην τριπλή κατοχή της χώρας. Το ιδιαίτερο ταξικό μίσος που εκδηλώθηκε ακόμα και σε παιδιά, μπορεί να δικαιολογηθεί από τη σκοπιά των συμφερόντων της αστικής τάξης, καθώς ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία της όπου αμφισβητήθηκε -και μάλιστα ένοπλα- η εξουσία της με όρους μαζικής λαϊκής πάλης, ανεξάρτητα από τη στρατηγική αντίληψη του ΚΚΕ που δεν έθετε ζήτημα επαναστατικής κατάληψης της εξουσίας.

Ταυτόχρονα η εμφυλιοπολεμική σύγκρουση όξυνε παραπέρα τις ήδη δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα με τα παιδιά να αποτελούν τους πιο ευάλωτους αποδέκτες αυτής της κατάστασης όντας σε πάρα πολλές περιπτώσεις αποκλεισμένα από την τροφή, τη στέγη, την εκπαίδευση, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και εκτεθειμένα στους άμεσους κινδύνους για τη ζωή τους με τη μεγάλη συχνότητα των σφοδρών βομβαρδισμών από τον ελληνικό στρατό και τις αμερικανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την εγκαθίδρυση ενός κράτους σκληρά τιμωρητικού για όσων τα φρονήματα δεν ταίριαζαν με το κυρίαρχο αφήγημά του, συνέβαλε στην απόφαση για απομάκρυνση των παιδιών με την ελπίδα ότι θα βρουν την απαραίτητη ασφάλεια και ένα πιο πολλά υποσχόμενο αύριο.

---

<sup>49</sup>Ο.π.

Επιχειρήσαμε επίσης μια σύντομη παράθεση ορισμένων απόψεων που έχουν διατυπωθεί γύρω από το θέμα και εστίασαμε στο αν επρόκειτο για μία επιχείρηση που περιείχε το στοιχείο του εξαναγκασμού από τους εμπνευστές και διοργανωτές της, καθώς αυτό θα μας έλεγε πολλά για τους λόγους και τα βαθύτερα κίνητρα του ΚΚΕ. Ωστόσο το να υπήρχε με εντολή του ΚΚΕ βίαιη αρπαγή παιδιών μάλλον διαψεύδεται από τα στοιχεία που έχουμε προς το παρόν διαθέσιμα. Όσον αφορά το ζήτημα του γενιτσαρισμού ή του «τρίτου γύρου» ή έστω πιο κομψά της κατήχησης των παιδιών- προσφύγων, πέρα από τις απόψεις που διατυπώσαμε στο κυρίως θέμα της εργασίας, αξίζει να προστεθεί και το εξής. Το ΚΚΕ ποτέ δεν έκρυψε την αντίληψή του για την διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς στη βάση αξιών και προτύπων εμπνευσμένων από την κομμουνιστική κοσμοθεωρία όπως και αν κατανοούσε αυτές τις αξίες και τα πρότυπα με βάση και το επίπεδο των τότε θεωρητικών επεξεργασιών του. Από αυτήν τη σκοπιά δεν έκανε κάτι διαφορετικό απ' ό τι έκανε και στα πλαίσια του Σχεδίου για μια Λαϊκή Παιδεία την περίοδο της Κατοχής, στις απελευθερωμένες περιοχές. Κάθε εκπαιδευτικό σύστημα άλλωστε είναι εμποτισμένο με τις δικές του αξίες που δεν μπορεί παρά να αποτελούν τον καθρέφτη της κοινωνίας που αυτό εκφράζει. Και το σχολείο των προσφυγόπουλων, με τις όποιες αδυναμίες του, φαίνεται να προσπαθούσε να εκφράσει ακριβώς αυτήν την άλλη κοινωνία μακριά από την αδικία, την εκμετάλλευση, τον ατομισμό, τον εθνικισμό και τους πολέμους.

## Κεφάλαιο 2<sup>ο</sup>: Η εκπαίδευση σε συνθήκες «αναγκαστικής υπερορίας»

### 2.1 Άφιξη και εγκατάσταση των παιδιών στους παιδικούς σταθμούς

Το πέραςμα των συνόρων της ελληνικής μεθορίου αναλάμβανε να σχεδιάσει η Λαϊκή Αυτοδιοίκηση των περιοχών που λειτουργούσαν υπό τη διοίκηση της ΠΔΚ, εκπρόσωποι της οποίας εξορμούσαν στα γύρω χωριά προκειμένου να κάνουν γνωστή την απόφαση για μεταφορά των παιδιών και να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεση των γονέων ή άλλων συγγενών όπου οι γονείς ήταν απόντες και πραγματοποιούταν σε οργανωμένες αποστολές ανά ομάδες των 20-25 παιδιών<sup>50</sup>. Την ευθύνη για κάθε ομάδα παιδιών αναλάμβαναν νεαρές κοπέλες, συνήθως μαχήτριες του ΔΣΕ, πολλές φορές χωρίς να έχουν εισέλθει ούτε οι ίδιες στην ενηλικίωση. Οι κοπέλες αυτές εκλέγονταν από το Συμβούλιο Γονέων του κάθε χωριού και ήταν επιφορτισμένες με το βαρύ καθήκον της προστασίας των παιδιών κατά τη διάρκεια του δύσκολου και επικύνδυνου ταξιδιού τους προς τις χώρες υποδοχής. Ήταν επίσης υπεύθυνες και για την αλληλογραφία των παιδιών με τις οικογένειές τους που άφησαν πίσω στην πατρίδα. Στις νεαρές αυτές κοπέλες δόθηκε το προσωνύμιο της "μάννας" αφού στην ουσία αναλάμβαναν να διαδραματίσουν μητρικό - γονεϊκό ρόλο για όλα αυτά τα χιλιάδες παιδιά που αποχωρίζονταν τις οικογένειες τους.

Πρώτοι σταθμοί άφιξης παιδιών υπήρξαν οι Λαϊκές Δημοκρατίες της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας καθώς ήταν και οι πιο κοντινές χώρες που συνόρευαν με την Ελλάδα. Οι δύο πρώτες χώρες θα αποτελέσουν ενδοιάμεσους σταθμούς προσωρινής παραμονής για τα προσφυγόπουλα αλλά και συνολικά για τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου καθώς η Αλβανία βρίσκεται σε άσχημη οικονομική κατάσταση και δυσκολεύεται να επουλώσει τις υλικές ζημιές που υπέστη κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ η τριβή των σχέσεων μεταξύ ΚΚΕ και του ΚΚΓ έπειτα και από τη ρήξη των σχέσεων

---

<sup>50</sup>Μητσόπουλος Θ., «Μείναμε Έλληνες», *τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1979, σ. 20



Στάλιν - Τίτο, θα οδηγήσει σε διακοπή της φιλοξενίας στα εδάφη της Γιουγκοσλαβίας και τη μεταφορά των πολιτικών προσφύγων, μαζί και των παιδιών, στις υπόλοιπες Λαϊκές Δημοκρατίες της Ευρώπης και στην ΕΣΣΔ.

Για την εγκατάσταση των παιδιών αξιοποιούνται παιδικοί σταθμοί που παρέχονται δωρεάν από τις κυβερνήσεις των χωρών υποδοχής. Οι σταθμοί αυτοί είναι πολλές φορές πολυτελή ανάκτορα, αρχοντικές βίλες και ξενοδοχεία της υπαίθρου σε γραφικές τοποθεσίες που ανήκαν σε εύπορες οικογένειες και παλιούς βασιλικούς ηγεμόνες και που πλέον είχαν περάσει στην ιδιοκτησία του κράτους έπειτα από την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της "Λαϊκής Δημοκρατίας".

Σε πολλές περιπτώσεις η υποδοχή των παιδικών προσφυγικών αποστολών γίνεται με τη μορφή ένθερμων εκδηλώσεων που διοργανώνουν οι κρατικές αρχές των χωρών φιλοξενίας μέσα από μαζικούς φορείς και οργανώσεις με στόχο να καταπραΰνουν όσο αυτό είναι δυνατόν τα πρώτα ψυχικά αλλά και σωματικά τραύματα που φέρουν ανήλικα παιδιά που στις ευαίσθητες αυτές ηλικίες βίωσαν την εμπειρία του πολέμου και της προσφυγιάς. Νεολαιίστικες οργανώσεις, αντιπροσωπεία του Υπουργείου Παιδείας, του Ερυθρού Σταυρού της κάθε χώρας και ντόπιοι παρευρισκόμενοι υποδέχονταν τα παιδιά με λουλούδια και τρόφιμα υπό τη συνοδεία ορχήστρας και χορωδίας<sup>51</sup>. Αμέσως μετά την άφιξη των παιδιών σειρά έπαιρνε η μεταφορά τους σε ειδικά υγειονομικά κέντρα για την παροχή των πρώτων ιατρικών υπηρεσιών προκειμένου να διαπιστωθεί η κατάσταση της υγείας τους και να ληφθούν τα αντίστοιχα μέτρα περίθαλψης. Σε αναφορές των ρουμανικών κρατικών υπηρεσιών αλλά και του Ούγγρου γιατρού που εξέτασε παιδιά κατά την άφιξή τους, διαπιστώνεται η άσχημη κατάσταση υγείας χιλιάδων παιδιών που υποφέρουν από δερματικές παθήσεις, πνευμονολογικά προβλήματα, υποσιτισμό κ.α.<sup>52</sup>

### Η εγκατάσταση των παιδιών στους παιδικούς σταθμούς ανά χώρα είχε ως εξής:

Στο Μπούγκες της Γιουγκοσλαβίας τα πρώτα παιδιά καταφθάνουν με τους διωκόμενους από το ελληνικό αστικό κράτος μαχητές του ΕΛΑΣ ήδη από το 1945, αμέσως μετά την

---

<sup>51</sup> Κηπουρός Δ., «Μια ζωντανή μαρτυρία», *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία*, Δρέσδη, Νέα Βιβλία, 1976, σ. 31

<sup>52</sup> Τσιτζιλώνης, Χ. (2003, Οκτώβριος). Η αλήθεια για τα Ελληνόπουλα της Πολιτικής Προσφυγιάς και ο μύθος του «Παιδομαζώματος». Προσωπικές εμπειρίες από την οργάνωση και λειτουργία του Παιδικού Σταθμού (Π. Σ.) Τσιούργκο. Εισήγηση στη διημερίδα Fehervaresurpo Βουδαπέστης, Ουγγαρία, 3-4 Οκτωβρίου 2003, σ. 4

πολυήμερη σφοδρή ένοπλη σύγκρουση που χαρακτήρισε το Δεκέμβρη του 1944 μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ από τη μία και των στρατιωτικών δυνάμεων της ελληνικής και της συμμαχικής της βρετανικής κυβέρνησης από την άλλη που οδήγησε στη στατιωτική ήττα των πρώτων. Μέχρι και τις αρχές του 1951 όπου ολοκληρώνεται η διαδικασία μεταφοράς των παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία στις υπόλοιπες Λαϊκές Δημοκρατίες, υπολογίζεται ότι από το Γιουγκοσλαβικό κράτος πέρασαν περίπου 10.000 – 12.000 παιδιά<sup>53</sup>. Η ελληνική προσφυγική κοινότητα του Μπούλκες λειτουργούσε ήδη από το 1946 τα πρώτα προσφυγικά σχολεία και έτσι μέχρι το 1947 και καθώς ο αριθμός των προσφύγων σταδιακά μεγάλωνε, είχαν ιδρυθεί τρία δημοτικά σχολεία, ένα νηπιαγωγείο και ένας βρεφικός σταθμός. Από το 1948, οπότε και ξεκινάει η οργανωμένη αποστολή των παιδιών υπό την ευθύνη της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, τα παιδιά εγκαταστάθηκαν σε παιδικούς σταθμούς που τους παραχωρήθηκαν στις πόλεις Τσρικβένιτσα, Στένετεβιτς, Στάνιεβιτς, Ζάγκρεμπ, Στάρα Γκόρα, Σιτ- Βιτ, Ντούτολβιε, Νόβισαντ, Μπέλα Τσέρκβα, Κράνι, Όσιγκεν, Όσιγιακ, Κρανγ, Σάιλοβο, Βρμπα, Σενβίτ, Ζρέκιανη, Κούλα κ.α.<sup>54</sup> Συνολικά στη Γιουγκοσλαβία για της ανάγκες παραμονής των προσφυγόπουλων λειτούργησαν 24 παιδικοί σταθμοί<sup>55</sup>.

Αν και σε γενικές γραμμές η προσωρινή παραμονή των προσφυγόπουλων στη Γιουγκοσλαβία μάλλον συνέβαλε στη μερική επούλωση των ψυχικών και σωματικών τραυμάτων τους, το θέμα της παραμονής τους αλλά και της εκπαίδευσης των σλαβόφωνων και όχι μόνο- παιδιών, έγινε αντικείμενο εργαλειοποίησης από τις Γιουγκοσλαβικές αρχές σε μια περίοδο όπου ολοκληρώνοταν η οριστική ρήξη του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας με το ΚΚΕ και τα Κομμουνιστικά Κόμματα που απάρτιζαν την Κομινφόρμ<sup>56</sup>, με τις συνέπειες αυτής της τριβής να είναι σε πολλές περιπτώσεις τραυματικές και οδυνηρές για πολλά παιδιά. Η σλαβόφωνη διάλεκτος όσων παιδιών τη μιλούσαν, αξιοποιήθηκε από τις Γιουγκοσλαβικές αρχές προκειμένου να εμφανιστούν ως προστάτες γενικά των «μακεδονόπουλων», ασχέτως αν πολλά από αυτά τα σλαβόφωνα παιδιά είχαν καταγωγή από το ελληνικό τμήμα της Μακεδονίας, ασχέτως ακόμα και αν επρόκειτο για αποκλειστικά

---

<sup>53</sup>Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 23-23

<sup>54</sup> Ο.π., σ. 24

<sup>55</sup>Θ. Μητσόπουλος, «Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949)», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.) «*Το όπλο παρά πόδα*», Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ. 78

<sup>56</sup>Ε. Λαγάνη, «Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομινφόρμ (1948-1956)», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.) «*Το όπλο παρά πόδα*», Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ. 128

ελληνόφωνα παιδιά<sup>57</sup>. Η στάση των ηγεσιών των δύο Κομμουνιστικών Κομμάτων της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας, θα πάρει χαρακτηριστικά ευθείας σφοδρής αντιπαράθεσης. Οι γιουγκοσλάβικες αρχές παρουσιάζουν άρνηση να φύγουν τα παιδιά από τη χώρα και να περάσουν σε άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες, δηλώνοντας πως υπάρχουν όλες οι υποδομές ώστε τα παιδιά αυτά να φιλοξενηθούν και να μορφωθούν σε γιουγκοσλαβικά σχολεία.<sup>58</sup> Από την άλλη οι Έλληνες κομμουνιστές ανάγουν σε πρώτης τάξεως ζήτημα τη μεταφορά των παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία.<sup>59</sup> Η κατάσταση στο γιουγκοσλαβικό έδαφος εκτροχιάζεται, ταραχώδη επεισόδια ξεσπούν σε δομές όπου μένουν παιδιά<sup>60</sup> και το ΚΚΕ καταγγέλει βάνανυση συμπεριφορά απέναντι σε νέους και νέες από τις γιουγκοσλαβικές αρχές, κάνοντας λόγο για «τιτικά αναμορφωτήρια» που έχουν σκοπό να «εξοντώσουν τα παιδιά».<sup>61</sup> Το ΚΚΕ απευθύνει διεθνείς εκκλήσεις μέσω των γονέων πολιτικών προσφύγων που βρίσκονται στις άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες και τα παιδιά τους βρίσκονται ακόμα στη Γιουγκοσλαβία, τόσο προς τον ΟΗΕ<sup>62</sup> όσο και προς τα «αδελφά» κόμματα εξουσίας. Σε έκθεση του Κομμουνιστικού Κόμματος Τσεχοσλοβακίας με ημερομηνία 2 Φεβρουαρίου 1950 γίνεται λόγος για την παρότρυνση των Ελλήνων κομμουνιστών προς το Τσεχοσλοβακικό κόμμα ώστε οι γυναικείες οργανώσεις της χώρας να αναλάβουν την «εκστρατεία για την απελευθέρωση» των παιδιών από τη Γιουγκοσλαβία.<sup>63</sup>

Η Αλβανία αποτέλεσε επίσης διαμετακομιστικό κέντρο για τα παιδιά του εμφυλίου όπου φιλοξενούνταν προσωρινά στα εδάφη της μέχρι να οργανωθούν οι αποστολές προς τις άλλες χώρες. Λειτουργήσαν παιδικόι σταθμοί στην Αυλώνα και στη Σκόδρα όπου ιδρύθηκε το Νοέμβριο του 1947 ο δεύτερος παιδικός σταθμός για προσφυγόπουλα σε Λαϊκή Δημοκρατία

---

<sup>57</sup>Ε. Λαγάνη, ο.π., σ. 146

<sup>58</sup>Ο.π., σ. 129

<sup>59</sup>Ο.π., στο ίδιο

<sup>60</sup>Ο.π., σ. 143-144

<sup>61</sup>Εφημερίδα «Το Δελτίο μας», 9/05/1951, στο «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», *Πρακτικά Ημερίδας*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 49

<sup>62</sup>Ε. Λαγάνη, ο.π., σ. 144

<sup>63</sup>Δορδανάς Σ., Πασχαλούδη Ε. (επιμ) «Η Ελλάδα και οι πρώην ανατολικές χώρες στον ψυχρό πόλεμο», *Ανέκδοτες αρχειακές πηγές από την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, την Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015, σ. 132

μετά από αυτόν του Μπούλκες<sup>64</sup>. Υπολογίζεται ότι στην Αλβανία βρέθηκαν συνολικά περίπου 3.300 παιδιά τα οποία φιλοξενήθηκαν σε 10 παιδικούς σταθμούς<sup>65</sup>.

Οι βουλγαρικές αρχές είχαν εκφράσει την προθυμία τους να δεχτούν έως και 3.000 παιδιά και έτσι η πρώτη αποστολή 120-140 παιδιών καταφθάνει στο έδαφος της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας στις 15 Μαρτίου του 1948 με πρώτο σταθμό εγκατάστασης το χωριό Μπάνκια<sup>66</sup>. Συνολικά στη Βουλγαρία μεταφέρονται 2.566 παιδιά από τα οποία μέχρι και τις 20 Απριλίου του 1949 έχουν παραμείνει τα 2.478. Τα προσφυγόπουλα της Βουλγαρίας κατανέμονται σε παιδικούς σταθμούς στις περιοχές Κάρλοβο, Μπότεβγκλαντ, Μπουργκάς, Σλίβεν, Γκάμπροβο, Στάρα Ζαγκόρα, Πάβελ Μπάνια, Γκόρνο Παρνίσερεβο, Μπάνκια, Μοναστήρι Ζεμένσκια, σταθμός Ζέμεν, Λόπουσνα, Κοβάτζιτσα, Μπελογκραντιζίκ, Βίντιν, Ορέχοβο και Μπιάλα Σλάτινα<sup>67</sup>.

Σε έγγραφο της Εθνικής Αρωγής Ουγγαρίας με τίτλο "Αναφορά για την άφιξη και εγκατάσταση των ελληνόπουλων" με ημερομηνία 10 Απριλίου του 1948 αναφέρεται ένας πρώτος υγειονομικός και στεγαστικός σχεδιασμός που χρειάζεται να υλοποιηθεί από τις ουγγρικές αρχές προκειμένου να υποδεχτούν "δύο χιλιάδες ελληνόπουλα" για τα οποία έλαβαν ειδοποίηση ότι πρόκειται να καταφθάσουν στη χώρα τους<sup>68</sup>. Τελικά τα παιδιά πρόσφυγες που θα καταλήξουν στην Ουγγαρία ανέρχονται από περίπου 2.300 έως 2.500 και θα κατανεμηθούν στους παιδικούς σταθμούς του Τσιούργκο, του Ισκασεγκιόρ, του Ντιγκ, του Μπάλαντον Άλμαντι και Μπάλαντον Κένεσε, σε μεγάλα αρχοντικά οικήματα πρώην ευγενών και φεουδαρχών της χώρας<sup>69</sup>.

---

<sup>64</sup>Μητσόπουλος Θ., «Μείναμε Έλληνες», ο.π., σ. 25

<sup>65</sup>Θ. Μητσόπουλος, «Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949)», ο.π., σ. 78

<sup>66</sup>Τσέκου Κ., *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948 -1982 : Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας «προσωρινής διαμονής»*, Διατριβή, Ιόνιο Πνεπιστήμιο, Κέρκυρα, 2008, σ. 190

<sup>67</sup> Ο.π., στο ίδιο

<sup>68</sup>Δορδανάς Σ., Πασχαλούδη Ε. (επιμ) «Η Ελλάδα και οι πρώην ανατολικές χώρες στον ψυχρό πόλεμο», *Ανέκδοτες αρχειακές πηγές από την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, την Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015, σ. 14

<sup>69</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π. 25-28

Στην Πολωνία τα πρώτα παιδιά μεταφέρονται το φθινόπωρο του 1948 και συνολικά ο αριθμός τους σε αυτή τη χώρα έφτασε τα 3.500. Τα παιδιά αυτά μεταφέρθηκαν σε παραθεριστικές τοποθεσίες που αξιοποιούνταν για ιαματικές λουτροθεραπείες και εγκαταστάθηκαν σε μεγάλα ξενοδοχεία τα οποία μετατράπηκαν σε παιδικούς σταθμούς στις περιοχές Λόντεκ Σντρούι, Ντουσνίκι Σντρούι και Σολίτσε Σντρούιο. Από εκείνους τους σταθμούς τα παιδιά μεταφέρονται στις αρχές του 1950 στην πόλη Ζγκοζέλετς όπου μαζί με κάποια άλλα που καταφθάνουν από την Αλβανία και τη Βουλγαρία θα αποτελέσουν το ανήλικο δυναμικό της προσφυγικής παιδόπολης που θα συγκροτηθεί στην πόλη. Η παιδόπολη του Ζγκοζέλετς συμπεριελάμβανε τους παιδικούς σταθμούς "Νίκος Ζαχαριάδης" κυρίως για παιδιά δημοτικού, τον παιδικό σταθμό Τερπόφσκι σε ένα συγκρότημα στρατώνων στη συνοικία Ούζγιαντ για περίπου 500 νέους μέχρι 16 ετών και το παραθεριστικό κέντρο Ράπκα στην περιοχή της Κρακοβίας για περίπου 100 παιδιά με προβλήματα υγείας. Ανίστοιχο κέντρο αποκατάστασης για 60 περίπου παιδιά το οποίο διέθετε εντός του και σχολείο υπήρχε και μέσα στην πόλη Ζγκοζέλετς. Παιδικοί σταθμοί λειτούργησαν επίσης και μετά τη διάλυση της παιδόπολης του Ζγκοζέλετς (1952) στο Πολίτσε, στην κωμόπολη Ομπορνίσκι Σλόνσε, στο Πλασκοβίτσε, στο παραθεριστικό κέντρο Μπάρδι Σλόνσε και στο Στετίνο με περίπου 400 νέους<sup>70</sup>.

Στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ρουμανίας τα πρώτα παιδιά καταφθάνουν από την άνοιξη του 1948<sup>71</sup> και μέχρι το τέλος του Οκτώβρη του ίδιου έτους και η συνολική τους δύναμη θα ανέρχεται σε 5.664 παιδιά από 6 μηνών μέχρι 17 ετών<sup>72</sup>. Τα παιδιά θα εγκατασταθούν στους παιδικούς σταθμούς στις περιοχές Καλιμανέστι, Αράντ, Μπλαζ, Ορεστία, Οράντεα, Ρόμαν, Σινάια, Τούλκες, Παλικίσια, και Στεφανέστι με το τελευταίο να αποτελεί τη μητρόπολη των προσφυγικών παροικιών που απέκτησε η Ρουμανία. Μάλιστα λόγω της ταχύτατης αύξησης των προσφυγικών ροών στην πόλη αυτή ανεγέρθηκαν κατά το χειμώνα 1949-1950 σύγχρονα κτήρια για τις στεγαστικές ανάγκες των προσφύγων καθώς και εγκαινιάστηκε καινούργιος παιδικός σταθμός. Οι περισσότεροι από αυτούς τους παιδικούς σταθμούς ήταν πρώην παραθεριστικά κέντρα πολυτελείας σε γραφικές τοποθεσίες και με αρκετές ανέσεις ενώ οι

---

<sup>70</sup> Ο.π., σ. 28-31

<sup>71</sup> Ο.π., σ. 35

<sup>72</sup> Κωστούδης Ε., «Στην αναγκαστική προσφυγιά», Χρονικό της ζωής των Πολιτικών Προσφύγων από την Ελλάδα στη Ρουμανία, Αθήνα, 2003, σ. 123

σταθμοί της Οράντεας και του Μπλαζ πριν την εγκαθίδρυση καθεστώτος Λαϊκής Δημοκρατίας ήταν ιδιοκτησία της Καθολικής Εκκλησίας που λειτουργούσαν ως ιερατικές σχολές<sup>73</sup>.

Τα πρώτα παιδιά στην Τσεχοσλοβακία έφτασαν μάλλον από τον Φεβρουάριο του 1948<sup>74</sup> όμως η πρώτη οργανωμένη μαζική αποστολή από 749 παιδιά μαζί με 33 «μάνες» φαίνεται να γίνεται στις 27 Απρίλη του ίδιου έτους με τρένο από τη Γιουγκοσλαβία και εγκαθίστανται στον παιδικό σταθμό Μίκολοφ που λειτουργούσε σαν διαμετακομιστικό κέντρο όπου τα παιδιά λάμβαναν τις πρώτες φροντίδες για να μεταφερθούν στη συνέχεια σε άλλους παιδικούς σταθμούς της χώρας<sup>75</sup>. Ακολούθησαν και άλλες αποστολές το ίδιο έτος έτσι ώστε μέχρι το τέλος του Σεπτεμβρίου ο συνολικός αριθμός των προσφυγόπουλων έφτανε περίπου τα 3.500 παιδιά τα οποία κατανεμήθηκαν στους παιδικούς σταθμούς Μπράνκι (για 149 βρέφη και 45 Ελληνίδες βρεφομένες κυρίως από το Μπουλκές της Γιουγκοσλαβίας), Μπόντισοφ, Βεσελίτσκο, Σομποτίν, Βέλκε Χεράλιτσε, Γίντριχοφ, Σιλχερόβιτσε, Λόουτσα, Μπίλα Βόντα, Ουνιτσιόφ, Κλοκοτσόφ, Μάχβιν (πρώτα ως νηπιαγωγείο, αργότερα θα γινόταν σαν σταθμός ειδικής αγωγής για παιδιά με προβλήματα όρασης και ακοής), Φρίντλαντ, Χράσταβα, Ουντσίν, Λιμπιεσίτσε, Βέλιχοφ, Ραντεσιόφ, Κύσιμπλ Κίσελκα, Τέπλα, Πλάνα, Νόβε Χαράντι, Μπιεχαζόφ, Φορστ, Κράσνε Πόλε, Ούσκι νατ Όρλιτσε. Στην Τσεχοσλοβακία λειτούργησαν μάλλον οι περισσότεροι παιδικοί σταθμοί σε σχέση με τις υπόλοιπες χ'ωρες υποδοχής. Στην συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν αρχοντικές βίλες και κάστρα μεσαιωνικού τύπου πρώην ευγενών και Σουδητογερμανών φεουδαρχών<sup>76</sup>.

Οι κρατικές αρχές της Λαοκρατικής Δημοκρατικής Γερμανίας δηλώνουν την προθυμία τους να φιλοξενήσουν προσφυγόπουλα του ελληνικού εμφυλίου και έτσι στις 4 Αυγούστου του 1949 καταφτάνει το πρώτο τρένο στη Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας μεταφέροντας 342 παιδιά από τη Γιουγκοσλαβία<sup>77</sup>. Αφού μεταφέρθηκαν προσωρινά σε διάφορα μέρη της Σαξωνίας εγκαταστάθηκαν τελικά στο συγκρότημα της πόλης Ράντεμποϊλ

---

<sup>73</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 36-39

<sup>74</sup> Ο.π., σ. 39

<sup>75</sup> Παπαδόπουλος Λ. Χ., «Παιδιά της Θύελλας», *Μνήμες και μαρτυρία για τα προσφυγόπουλα του 1948 ύστερα από 30 χρόνια*, Πράγα, Nemesis, 1998, σ. 22

<sup>76</sup> Ο.π., σ. 26-30

<sup>77</sup> Troebst S., «Πρόσφυγες σε μια διαιρεμένη χώρα: Ελληνόπουλα στη ΛΔΓ, 1949 - 1989», στο Ε. Λαγάνη – Μ. Μποντίλα (επιμ.) «*Παιδομάζωμα*» ή «*Παιδοσώσιμο*»;, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 171

στην ελληνική προσφυγική συνοικία «Ελεύθερη Ελλάδα»<sup>78</sup>. Ακολούθησαν άλλες δύο αποστολές παιδιών και έτσι μέχρι το τέλος του Ιουλίου του 1950 ο συνολικός τους αριθμός ανέρχεται σε περίπου 1.350 παιδιά ηλικίας 6-16 χρονών<sup>79</sup>. Τα παιδιά στην ΛΔΓ δεν εγκαταστάθηκαν σε εξοχικές περιοχές της υπαίθρου αλλά κυρίως σε αστικά κέντρα της Ανατολικής Γερμανίας όπως το Δελκάου, το Νοερούπιν, το Μπράντεμπουργκ, το Τσάπελτιτς και η Λειψία. Στο Ράντεμποϊλ για τη στέγαση των παιδιών παραχωρήθηκε το συγκρότημα «Κουλτουρχάους» που αποτελούνταν από ευρύχωρες βίλες με κήπους και δέντρα<sup>80</sup>. Εκεί εδράζονταν τα γραφεία της ελληνικής και της γερμανικής διεύθυνσης που ήταν υπεύθυνοι για τα ζητήματα των προσφύγων στη Γερμανία.

Εκτός από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, πολιτικούς πρόσφυγες και μικρά παιδιά φιλοξένησε και η ΕΣΣΔ και συγκεκριμένα η Σοσιαλιστική Σοβιετική Δημοκρατία του Ουζμπεκιστάν. Το 1949 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες καταφεύγουν στο Ουζμπεκιστάν, πολλοί μαζί με τα παιδιά τους. Σε έγγραφο του Υπουργείου Εσωτερικών της ΕΣΣΔ με ημερομηνία 28 Φεβρουαρίου 1950 προς τον Μολότοφ που εκτελούσε χρέη Αντιπροέδρου του Συμβουλίου Εσωτερικών της ΕΣΣΔ αναφέρεται πως «Συνολικά στην περιοχή της Ουζμπεκικής ΣΣΔ εγκαταστάθηκαν 12.020 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες. Από αυτούς: 3.245 γυναίκες, 38 παιδιά μέχρι 12 ετών, 296 ανήλικοι από 13 έως 16 ετών. Οι πολιτικοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε 13 περιοχές: 5.508 άτομα μέσα στην πόλη της Τασκένδης, 3.702 άτομα στο χωριό Γιαλανγκάτς (12 χιλ. από την Τασκένδη), 505 άτομα στην πόλη Γιανγκί-Γιουλ (30 χιλ. από την Τασκένδη), 726 άτομα στην πόλη Μπεγκοβάτ (180 χιλ. από την Τασκένδη) και 1.579 άτομα στην πόλη Τσιρτσίκ (45 χιλ. από την Τασκένδη)»<sup>81</sup>. Αργότερα φαίνεται πως ήρθαν και άλλα περίπου 700 παιδιά από της Λαϊκές Δημοκρατίες της Γερμανίας, της Τσεχοσλοβακίας και της Πολωνίας προκειμένου να επανενωθούν με τους γονείς τους στην Τασκένδη<sup>82</sup>.

Όλοι οι παιδικοί σταθμοί που ιδρύθηκαν και αξιοποιήθηκαν για την εγκατάσταση των παιδιών λειτουργούσαν με ευθύνη των κρατικών αρχών της κάθε χώρας, συνήθως του

---

<sup>78</sup> Ο.π., στο ίδιο

<sup>79</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 43

<sup>80</sup> Ο.π., στο ίδιο

<sup>81</sup> Δορδανάς Σ., Πασχαλούδη Ε., ο.π., σ. 229

<sup>82</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ.44

Ερυθρού Σταυρού και του Υπουργείου Παιδείας. Παράλληλα όμως δίνονταν μεγάλος χώρος στους πρόσφυγες, μέσα από τις δικές τους οργανωτικές δομές, να ρυθμίζουν την καθημερινή ζωή στους παιδικούς σταθμούς, κάτι που άλλωστε ίσχυε γενικά για τον τρόπο οργάνωσης της ζωής των πολιτικών προσφύγων<sup>83</sup>. Έτσι στη διεύθυνση και διοίκηση των παιδικών σταθμών για τα ζητήματα της διαβίωσης και της εκπαίδευσης ορίζονταν υπεύθυνοι και από την πλευρά των εκάστοτε κρατικών αρχών αλλά και από τη μεριά των προσφύγων όπου συνήθως αναλάμβαναν γυναίκες και άντρες εκπαιδευτικοί με εμπειρία από εκπαιδευτικά ιδρύματα, αφού τα πρώτα προσφυγικά σχολεία για τα παιδιά αυτά λειτούργησαν μέσα στους παιδικούς σταθμούς. Η χρηματοδότη για τη λειτουργία των παιδικών σταθμών εξασφαλιζόταν με ευθύνη των κρατικών αρχών των χωρών υποδοχής χωρίς αυτό να σημαίνει φυσικά ότι δεν υπήρξαν, ειδικά τον πρώτο καιρό, και προβλήματα στην παροχή υλικής ή επισιτιστικής υποστήριξης ανάλογα και με την οικονομική κατάσταση στην οποία βρισκόταν η κάθε χώρα λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Χαρακτηριστικά σε έκθεση Βούλγαρου Επιθεωρητή Μόρφωσης στον παιδικό σταθμό του Γκάμπροβο το Μάιο του 1948 αναφέρεται πως έπειτα από συνομιλία που είχε με τις «μάνες» και τα μεγαλύτερα παιδιά του σταθμού, ένα από τα αιτήματα των προσφύγων ήταν η «*αύξηση της μερίδας ψωμιού*»<sup>84</sup>. Απ' ότι φαίνεται όμως γενικά υπήρξε μέριμνα τόσο από τις ελληνικές αρχές που ήταν υπεύθυνες για το ζήτημα των παιδιών όσο και των αντίστοιχων ξένων αρχών που ασκούσαν την εποπτεία, αυτά τα προβλήματα να μπαίνουν σε τροχιά επίλυσης. Σε ανυπόγραφο έκθεση των βουλγαρικών αρχών μάλλον κατά το 1948 φαίνεται ότι υπήρχε συνενόηση των βουλγαρικών αρχών με τους αντίστοιχους Έλληνες αρμόδιους των προσφύγων προκειμένου να αντιμετωπιστεί το χωροτακτικό πρόβλημα σε παιδικό σταθμό λόγω μαζικής προσέλευσης παιδιών που καθιστούσε αδύνατη την άνετη στέγαση στο συγκεκριμένο χώρο<sup>85</sup>. Σε εμπιστευτικό έγγραφο του τσεχοσλοβάκικου Υπουργείου Εργασίας και Πρόνοιας με ημερομηνία 11 Ιουλίου του 1949 προτείνεται η ανάληψη όλων των απαραίτητων μέτρων από την κυβέρνηση προκειμένου να υποστηριχτεί ουσιαστικά η φιλοξενία πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα μαζί με κάποια παιδιά που καταφτάνουν μαζί τους<sup>86</sup>. Σε ορισμένες περιπτώσεις, συμπληρωματικά με

---

<sup>83</sup> Ε. Λαγάνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου στις συμπληγάδες του Ψυχρού Πολέμου», στο Λη Σαράφη – Ε. Λαγάνη - Δ. Παπαδημητρίου – Μ. Σπηλιωτοπούλου (επιμ.) *Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπασπράτη*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2021, σ. 169

<sup>84</sup> Τσέκου Κ., ο.π., σ. 189

<sup>85</sup> Ο.π., σ. 191

<sup>86</sup> Α. Μπότου, «Οι παιδικοί σταθμοί Ελληνόπουλων στην Τσεχοσλοβακία την περίοδο 1948-1962», στο Ε. Λαγάνη – Μ. Μποντίλα (επιμ.) *«Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»;*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2012, σ. 137



την χρηματοδότηση από τα κρατικά ταμεία, γινόταν απεύθυνση για οικονομική ενίσχυση και σε άλλους οργανισμούς αλλά και σε συνδικαλιστικές ενώσεις των χωρών στα πλαίσια πνεύματος "διεθνιστικής αλληλεγγύης"<sup>87</sup>όπως φαίνεται και από τα πρακτικά εσωκομματικής συνεδρίασης του Κόμματος των Ούγγρων Εργατών με ημερομηνία 1 Ιουλίου 1948, ενώ η πρόσφυγας στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας Έλλη Ερυθριάδου σε μαρτυρία της αναφέρει πως οι εργάτες του Καρλόβου σε συνέλευσή τους "*αποφασίζουν να μην πάρουν για κάποιο διάστημα το κασέρι του δελτίου, για να χορηγηθεί στα παιδιά του Παιδικού Σταθμού*"<sup>88</sup>.

Σε γενικές γραμμές μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι παιδικοί σταθμοί αποτέλεσαν ένα πρώτο ασφαλές καταφύγιο για τον ανήλικο πληθυσμό που βρέθηκε από την εμπόλεμη ζώνη της ελληνικής υπαίθρου στις Λαϊκές Δημοκρατίες και στην ΕΣΣΔ που εκείνη την περίοδο βρίσκονταν σε φάση μεταπολεμικής ανασυγκρότησης. Οι όροι λειτουργίας των περισσότερων παιδικών σταθμών φαίνεται να εξασφάλισαν ένα ποιοτικό για την εποχή βιοτικό επίπεδο για χιλιάδες παιδιά με στόχο να ανταποκριθούν στις ιδιαίτερες αναπτυξιακές ανάγκες τους. Το προσωπικό των παιδικών σταθμών συνέβαλε καθοριστικά στην ιατρική περίθαλψη των παιδιών με τακτική παρακολούθηση, εξετάσεις και παρεμβάσεις από ειδικούς που βελτίωσαν την υγειονομική εικόνα των πιο εξασθενημένων από τον πόλεμο και τις αρρώστιες προσφυγόπουλων, στον περιορισμό της παιδικής θνησιμότητας. Αν και από το πρόγραμμα της καθημερινής τους ζωής δεν έλειψαν οι εκδρομές, οι εκπαιδευτικές επισκέψεις σε χώρους παραγωγής της τοπικής κοινωνίας, οι πολιτιστικές δραστηριότητες, οι προβολές κινηματογραφικών ταινιών κ.α., οι παιδικοί σταθμοί και τα σχολεία που λειτουργούσαν εντός τους παρέμεναν αντικειμενικά πιο «κλειστές» δομές, κάπως αποσυνδεδεμένες από την κοινωνική ζωή του τόπου που τους φιλοξενούσε. Αυτό ήταν ένα πρόβλημα που το εντόπισαν οιαρμόδιοι από την μεριά των προσφύγων και δούλεψαν σε μια κατεύθυνση ώστε «*να ξεπεράσουν τα παιδιά την περιορισμένη περιοχή των σταθμών στους οποίους ζουν*»<sup>89</sup>. Πέρα από τις όποιες αδυναμίες, μέσα από τους παιδικούς σταθμούς, τα παιδιά πλαισιωμένα από το εκπαιδευτικό προσωπικό που τα περιέβαλε, θα πραγματοποιούσαν τα πρώτα τους βήματα στον κόσμο της μόρφωσης.

---

<sup>87</sup> Δορδανάς Σ., Πασχαλούδη Ε., ο.π., σ. 20

<sup>88</sup> Σερβός Δ., ο.π., σ. 286

<sup>89</sup> Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί, «Παιδαγωγικά Μαθήματα για ένα Δίμηνο Φροντιστήριο», Βουκουρέστι, 1949, σ. 10

## 2.2 Η πείρα από το πρόγραμμα και τη δράση της ΠΕΕΑ

Με βάση τα στοιχεία που συγκέντρωσε η Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί (ΕΒΟΠ) που συγκροτείται με πρωτοβουλία του ΚΚΕ όπως θα δούμε και παρακάτω, η μορφωτική εικόνα των παιδιών που βρέθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες ακολουθώντας την πολιτική προσφυγιά δεν ήταν καθόλου καλή. Ο ολοκληρωτικός αναλφαβητισμός έφτανε σε ποσοστό 60% των παιδιών. Την πρώτη τάξη του δημοτικού είχε τελειώσει το 17%, τη δεύτερη τάξη το 14%, την τρίτη τάξη το 5%, ενώ μόλις ένα ισχνό ποσοστό του 4% των παιδιών είχε ολοκληρώσει την τέταρτη, πέμπτη και έκτη τάξη του δημοτικού<sup>90</sup>.

Η εικόνα αυτή βέβαια εξηγείται με βάση την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '40. Οι κατοχικές δυνάμεις του Άξονα επίταξαν 8.345 σχολικά κτίρια και μόνο τα 719 από αυτά παρέμειναν όπως είχαν, ενώ πολλά κάηκαν, γκρεμίστηκαν ή έπαθαν σοβαρές ζημιές από βομβαρδισμούς ή ανατινάξεις και τα πιο πολλά καταστράφηκαν<sup>91</sup>. Όσα σχολεία συνέχισαν να λειτουργούν, κυρίως δημοτικά, είχαν ως στόχο τους περισσότερο να παρέχουν στα παιδιά ασχολίες και να τα προφυλάσσουν από τους κινδύνους που τα απειλούσαν, παρά να τους προσφέρουν μόρφωση και αγωγή. Αρκετά από τα σχολεία δεν κατάφεραν να λειτουργήσουν κι όσα λειτούργησαν, αυτό έγινε με ανεπάρκεια και για μικρά μόνο διαστήματα, ενώ το σχολικό έτος 1940-1941 διήρκεσε 3 μήνες και το σχολικό έτος 1941-1942 μόλις 30 ημέρες<sup>92</sup>. Τα αποτελέσματα της όλης εμπόλεμης αναταραχής κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν σύμφωνα με στοιχεία να χαθεί το 70% των σχολικών κτιρίων, το 7% των δασκάλων που ήταν επιστρατευμένοι να σκοτωθούν στα βουνά της Αλβανίας, άλλοι να καταλήξουν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και άλλοι να επιστρέψουν ανάπηροι καθώς και 350.000 παιδιά να μείνουν ορφανά<sup>93</sup>. Επίσης το ποσοστό των μαθητών που φοιτούσαν στο Δημοτικό βρέθηκε στο 65% το 1944 ενώ μόνο ένα 12% φοιτούσε στο Γυμνάσιο με τον αναλφαβητισμό να γιγαντώνεται σε ποσοστό 24% επί του συνόλου του

---

<sup>90</sup> Παπαδόπουλος Λ. Χ., ο.π., σ. 37

<sup>91</sup> Φ. Βώρος, «Από την ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης: Ένα κεφάλαιο μεγαλείου και οδύνης», 2002, url: [www.voros.gr](http://www.voros.gr)

<sup>92</sup> Αλ. Δημαρά, *Η Μεταρρύθμιση που δεν Έγινε*, τομ. 2, Αθήνα 1974, σελ.85

<sup>93</sup> Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Β', Αθήνα (Δημ. Ν. Παπαδήμας), 1990, σελ. 281

ελληνικού πληθυσμού<sup>94</sup>. Με την αποχώρηση των δυνάμεων Κατοχής, η κατάσταση δεν βελτιώθηκε πολύ αφού οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και το χαμηλό οικονομικό υπόβαθρο της λαϊκής οικογένειας ευνοούσαν τη σχολική διαρροή των ανηλίκων προκειμένου αυτοί να εργαστούν.

Επομένως μπροστά σε αυτή τη δύσκολη συγκυρία με χιλιάδες αναλφάβητα και ημιαναλφάβητα παιδιά υπό την ευθύνη των οργανώσεων των πολιτικών προσφύγων, έμπαινε επιτακτικά το καθήκον της μόρφωσης και συνολικά της διαπαιδαγώγησης των προσφυγόπουλων. Βέβαια για το ΚΚΕ, η χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής από μια -κατά μία έννοια- «θέση εξουσίας» δεν ήταν κάτι τελείως πρωτόγνωρο. Μία πρώτη πολύτιμη πείρα είχε αποκτηθεί ήδη από την προσπάθεια της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) να επεξεργαστεί και να εφαρμόσει εκπαιδευτικό πρόγραμμα αρχικά στις απελευθερωμένες από τον ΕΛΑΣ, περιοχές. Οι επεξεργασίες του Προγράμματος στις νέες συνθήκες έφεραν τη σφραγίδα του Δ. Γληνού, ο οποίος όμως πεθαίνει το 1943 και τη μελέτη του «Σχεδίου για μια Λαϊκή Παιδεία»<sup>95</sup> ανέλαβαν δυο εκπαιδευτικά συνεργεία - επιτροπές του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Στηριζόμενος στα κείμενα αυτά και τον βασικό άξονα της διακήρυξης «Ένας λαός - μια Παιδεία», ο Γραμματέας (υπουργός) της Παιδείας της ΠΕΕΑ, Πέτρος Κόκκαλης, εισηγήθηκε στο Εθνικό Συμβούλιο, που πραγματοποιήθηκε στις Κορυσχάδες Ευρυτανίας, στις 14-27 Μάη 1944, την αναγκαιότητα εκπαιδευτικής αναδιοργάνωσης.

Το πρόγραμμα της ΠΕΕΑ δεν είχε τον απαραίτητο χρόνο, ούτε όμως βρισκόταν υπό ευνοϊκές πολιτικές συνθήκες προκειμένου να υλοποιηθεί σε όλο το φάσμα του. Αυτό όμως καθόλου δεν σημαίνει ότι οι εξαγγελίες του έμειναν απλά σε διακηρυχτικό επίπεδο. Αντιθέτως, εκδηλώθηκε μια σημαντική προσπάθεια που απέδωσε καρπούς στην πράξη και συνάντησε πλατιά αποδοχή από μεγάλο τμήμα του πληθυσμού ελληνικής υπαίθρου παρόλες τις δυσκολίες που αυτός αντιμετώπιζε. Αξίζει να αναφέρουμε συνοπτικά ορισμένες πλευρές της δραστηριότητας που αναπτύχθηκε στις «ελεύθερες» περιοχές γύρω από τα ζητήματα της σχολικής εκπαίδευσης καθώς εμφανίζουν σημαντικές ομοιότητες με την αντίστοιχη δραστηριότητα που ανέλαβαν οι αρμόδιοι της πολιτικής προσφυγιάς. Έτσι, στα επιτεύγματα της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΕΑΜ, μπορούμε να κατατάξουμε την ανέγερση δεκάδων σχολικών κτιρίων και την επαναλειτουργία όσων ήταν κλειστά λόγω του πολέμου, την ίδρυση

---

<sup>94</sup>Ο.π., στο ίδιο

<sup>95</sup> Το Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας της ΠΕΕΑ βρίσκεται ολόκληρο στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ – ΚΡΙΣΕΙΣ – ΑΠΟΨΕΙΣ*, Αθήνα, 1966, Προοδευτική Παιδεία (έκδοση του τμήματος Παιδείας της ΕΔΑ)

35 παιδικών σταθμών στους οποίους περιθάλπηταν συνολικά πάνω από 12.000 παιδιά<sup>96</sup>, την ίδρυση 5 Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων σε Τύρνα, Καρπενήσι, Θήβα, Γρεβενά, Μέση Πηλιά Πιερίας όπου παρέχεται δίμηνη παιδαγωγική κατάρτιση προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της έλειψης των εκπαιδευτικών (και που αντιμετωπίστηκε σε μεγάλο βαθμό με θεαματικά αποτελέσματα)<sup>97</sup>, την ίδρυση τριών γεωργικών σχολών (Αγάθωνος, Σπερχειάδας, Φτέρης) με στόχο την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των αγροτών και ιδιαίτερα των νέων<sup>98</sup> καθώς και τη λειτουργία νυχτερινών σχολείων ειδικά για αναλφάβητους ακόμα και αν χρειαζόταν ο εκπαιδευτικός να δουλέψει διπλή βάρδια<sup>99</sup>, φανερώνοντας έτσι και τη βαρύτητα που έδινε ο ΕΑΜικός κόσμος στο σοβαρότατο αυτό ζήτημα της εξάλειψης του αναλφαβητισμού και της αμάθειας. Αξιοσημείωτη ήταν επίσης και η συγγραφή εκ νέου αναγνωστικών για τη Γ' και Δ' Δημοτικού από τη Ρόζα Ιμβριώτη («Τ'αετόπουλα») και για την Ε' και ΣΤ' από τον Μιχ. Παπαμαύρο («Ελεύθερη Ελλάδα»), προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες σε βιβλία σε μια προσπάθεια να παραγκωνιστούν τελείως τα σχολικά εγχειρίδια της μεταξικής περιόδου τα οποία έπρεπε να πάνε στον «κόρακα»<sup>100</sup> γιατί ήταν διαποτισμένα με το πνεύμα ενός μεγαλοϊδεατίστικου σοβινισμού, με διάχυτη προγονοπληξία και ανορθολογισμό. Η ίδια η Ρόζα Ιμβριώτη σημειώνει πως η συγγραφή, η εικονογράφηση, η τύπωση και η κυκλοφορία 100.000 αντιτύπων<sup>101</sup> των νέων αυτών αναγνωστικών της ΠΕΕΑ, πραγματοποιήθηκε εντός μόλις 15 ημερών «...μέσα στην παραζάλη της αποχώρησης των Γερμανών και στη μέθη της λαϊκής νίκης, πάνω σε ειρηνικά χωριουδάκια χωρίς κανένα βοήθημα»<sup>102</sup>. Τα συγκεκριμένα αναγνωστικά έχουν κατακτήσει πλέον οριστικά ξεχωριστή θέση στην Ιστορία της συγγραφής παιδαγωγικών βιβλίων και η παιδαγωγική τους αξία αναγνωρίζεται μέχρι και σήμερα από τον κόσμο της εκπαίδευσης για την ιδιαίτερη καλαισθησία τους και το πρωτότυπο περιεχόμενό τους.

Στο εκπαιδευτικό έργο της ΠΕΕΑ αποτυπώνεται μια πρώτη προσπάθεια πρακτικής εφαρμογής ορισμένων εκσυγχρονισμών και καινοτόμων στοιχείων εμπνευσμένων από την εκπαιδευτική

---

<sup>96</sup>Μ. Λυμπεράτος, Η Παιδεία στην Αντίσταση, *εφημερίδα Η Αυγή*, τ. 17/11/2013

<sup>97</sup>Τ. Χιουρέας, Οι εκπαιδευτικοί στην Αντίσταση, *Θέματα Παιδείας*, Αθήνα, 2006, τ.28, σελ 75

<sup>98</sup> Σακελλαρίου Χ., *Η Παιδεία στην Αντίσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2003, σελ. 142 – 150

<sup>99</sup> Τ. Χιουρέας, *ο.π.*, σελ. 76

<sup>100</sup> Ρ. Ιμβριώτη, *Η Λαϊκή Παιδεία, Ελεύθερα Γράμματα*, 1945, σελ. 13

<sup>101</sup>Τ. Χιουρέας, *ο.π.*, σελ. 76

<sup>102</sup>Ρ. Ιμβριώτη, *ο.π.*

και παιδαγωγική πείρα της ΕΣΣΔ. Αν και οι αρχές αυτές εξέφραζαν τις επεξεργασίες του «Εκπαιδευτικού ομίλου», που μετά τη διάσπασή του, το 1927, έκανε έστω λόγο για σοσιαλισμό, στις επεξεργασίες της ΠΕΕΑ κυριαρχούσε το αστικοδημοκρατικό στοιχείο, με επίκληση στις εθνικοαπελευθερωτικές αρχές του αγώνα του 1821. Το εκπαιδευτικό έργο της ΠΕΕΑ θα πρέπει να γίνει αντιληπτό υπό το πρίσμα της προγραμματικής αντίληψης του ΚΚΕ την εποχή εκείνη, η οποία φυσικά ήταν προϊόν των θεωρητικών επεξεργασιών στα πλαίσια της Κομμουνιστικής Διεθνούς σε συνθήκες προπολεμικές και ανόδου του φασισμού όπου δεν προβαλλόταν ως άμεσος στρατηγικός στόχος για τα Κ.Κ. η επαναστατική κατάληψη της εξουσίας, αλλά αυτή έμπαινε σε δεύτερη μοίρα και αποσυνδεδεμένη από το επιτακτικό καθήκον της αντιφασιστικής πάλης. Η προγραμματική αυτή αντίληψη ήταν κυρίαρχη στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα και έθετε στα Κ.Κ. το καθήκον της συγκρότησης πλατιών «αντιφασιστικών μετώπων» (στα οποία χωρούσαν και αστικές πολιτικές δυνάμεις) η πάλη των οποίων θα έπρεπε -ανάλογα και με τις συνθήκες της κάθε χώρας- να περιορίζεται κυρίως στην εξασφάλιση ομαλών, δημοκρατικών εξελίξεων και όχι στον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Οι στόχοι της μεταρρυθμιστικής εκπαιδευτικής προσπάθειας της ΠΕΕΑ κινούνταν αναγκαστικά «εντός των τειχών» της παραπάνω στρατηγικής του ΚΚΕ. Σε αυτά τα πλαίσια, ο Κ. Σωτηρίου, σε άρθρο του μετά την απελευθέρωση, με τίτλο «Το εκπαιδευτικό μας πρόβλημα»<sup>103</sup>, σημείωνε πως «Ο λαός όμως και τα νιάτα έχουν πια νιώσει, πως η ριζική αναγέννηση της παιδείας μας θα πραγματοποιηθεί, μόνον άμα ο ίδιος ο λαός γίνει νοικοκύρης στον τόπο του και εγκαθιδρυθεί η Λαϊκή Δημοκρατία. Στη μεταβατική περίοδο που περνάμε σήμερα, προβάλλουν τα ακόλουθα άμεσα ζητήματα (...) 1. Να ανοίξουν αμέσως και να λειτουργήσουν όλα τα σχολεία (...) 2. Να ξεκαθαριστεί το πρόγραμμα της ύλης σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης από κάθε φασιστικό στοιχείο. 3) Να απαγορευτούν όλα τα διδαχτικά βιβλία της επαίσχυντης φασιστικής δικτατορίας της 4ης Αυγούστου (...) 4) Να εισαχθούν προσωρινά (...) όσα είχαν εγκριθεί πριν το 1936. 4) Να οργανωθούν και να λειτουργήσουν (...) μαθητικά συσσίτια, (...) περίθαλψη, (...) ορφανοτροφεία, (...) ειδικά φροντιστήρια για τους μαθητές των Γυμνασίων κ.τ.λ. (...) 5). Να εκκαθαριστεί ο εκπαιδευτικός κλάδος από τα σάπια στοιχεία του. Να διωχθούν (...) όσοι πρόδωσαν την αποστολή τους».

---

<sup>103</sup>Περιοδικό «Νέα γενιά», τχ. 39, 20 Νοέμβρη 1944

Τώρα πλέον όμως στις νέες «πατρίδες» των πολιτικών πολιτικών προσφύγων οι αντικειμενικές συνθήκες είναι πολύ πιο ευνοϊκές για την υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής πολιτικής στη βάση της κοσμοαντίληψης του Κ.Κ.Ε. Άλλωστε πέρα από τα οφέλη που παρουσιάζουν τα σοσιαλιστικά κράτη όσον αφορά την υποχρεωτική παροχή καθολικής δημόσιας και δωρεάν εκπαίδευσης, στα σοσιαλιστικά συστήματα γινόταν προσπάθεια να καλλιεργείται ο σεβασμός της γλωσσικής και πολιτιστικής ιδιαιτερότητας του κάθε λαού. Ιδιαίτερα το ζήτημα της εκμάθησης και καλλιέργειας της μητρικής γλώσσας, τόσο ως εργαλείο προσέγγισης και γνώσης του κόσμου, όσο και έκφρασης της ισοτιμίας της κάθε εθνότητας, τονίστηκε ακόμα και από τα προεπαναστατικά χρόνια από το Β. Ι. Λένιν.

### **2.3 Συγκρότηση και ρόλος της Κεντρικής Επιτροπής «Βοήθεια στο Παιδί»**

Το Μάιο του 1948 και καθώς οι προσφυγικές ροές των παιδιών διαρκώς αυξάνονται, ιδρύεται από την πλευρά των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων η Κεντρική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί». Η ΕΒΟΠ, αρχικά ήταν επιφορτισμένη με την ευθύνη της επίβλεψης και οργάνωσης του έργου μεταφοράς και εγκατάστασης των παιδιών στις χώρες υποδοχής. Βρισκόταν σε διαρκή επαφή με τις κρατικές αρχές των Λαϊκών Δημοκρατιών, συγκέντρωνε στοιχεία για την υγεία, την οικογενειακή κατάσταση, την καταγωγή κ.α. των παιδιών. Το δεύτερο σκέλος της δουλειάς της ΕΒΟΠ, είχε να κάνει με την οργάνωση του εκπαιδευτικού έργου για τα προσφυγόπουλα. Χάραξε το περιεχόμενο της ελληνόφωνης και σλαβόφωνης εκπαίδευσης, κατάρτισε τα ελληνικά σχολικά προγράμματα, μερίμνησε για την εξεύρεση και επιμόρφωση από ειδικά φροντιστήρια του κατάλληλου εκπαιδευτικού προσωπικού, ανέλαβε τη σύνταξη και εκτύπωση των σχολικών εγχειριδίων της προσφυγιάς επιδεικνύοντας ένα πλούσιο συγγραφικό και εκδοτικό έργο, έθεσε τις βάσεις για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των παιδιών.

Επιτροπές της ΕΒΟΠ λειτουργούσαν σε κάθε χώρα υποδοχής αλλά και εντός των παιδικών σταθμών και τελούσαν υπό την καθοδήγηση της Κεντρικής της Επιτροπής προκειμένου να ρυθμίζονται συντονισμένα και ενιαία τα ζητήματα που προέκυπταν ανά περιοχή, γι' αυτό και

με ευθύνη της ΕΒΟΠ. διοργανώνονταν συχνά συσκέψεις για θέματα σχετικά με τη διαβίωση και την εκπαίδευση των παιδιών<sup>104</sup>.

Μία άλλη πτυχή της δουλειάς της Επιτροπής ήταν η προβολή και εκπροσώπηση των παιδιών της πολιτικής προσφυγιάς στο διεθνές πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο. Με διαβήματα στον ΟΗΕ. και στις οργανώσεις του Ερυθρού Σταυρού τίγονται διάφορα προβλήματα γύρω από τα παιδιά, ενώ μέσα από έντυπες δημοσιεύσεις, όπως η «Λευκή Βίβλος» που εκδίδεται το 1948 με τίτλο «Τα Ελληνόπουλα στις Λαϊκές Δημοκρατίες», επιχειρεί να επηρεάσει τη διεθνή κοινή γνώμη να αποκρούσει τις κατηγορίες της ελληνικής κυβέρνησης περί «παιδομαζώματος» και «εκσλαβισμού» και να υπεραμυνθεί της απόφασης για μετακίνηση και εγκατάσταση παιδιών στις Λαϊκές Δημοκρατίες όπου με τη συνεργασία των εκεί κυβερνήσεων τους λαμβάνονται «*όλα τα αναγκαία μέτρα για να εξασφαλιστεί στα παιδιά εθνική αγωγή, σχολική μόρφωση στη μητρική τους γλώσσα και κανονική επαφή με τους γονείς τους*»<sup>105</sup>.

Πρόεδρος της ΕΒΟΠ διετέλεσε ο Πέτρος Κόκκαλης και στελέχη της υπήρξαν διάφοροι επιφανείς παιδαγωγοί και επιστήμονες της εκείνης της περιόδου όπως η δασκάλα και συγγραφέας Έλλη Αλεξίου, ο «αιγυπτιώτης» παιδαγωγός Γιώργης Αθανασιάδης που μαζί με τον καθηγητή Ιωάννη Κούρτη εγκαταλείπουν τις έδρες τους σε γυμνάσια της Αλεξάνδρειας και του Καΐρου προκειμένου να συνδράμουν στο εκπαιδευτικό έργο των πολιτικών προσφύγων. Άλλα μέλη της επιτροπής υπήρξαν ο υφηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθήνας Μήτσος Φωτόπουλος, ο εκπαιδευτικός Μιχάλης Οικονόμου, ο νομικός Σταύρος Κωτσόπουλος, ο ιστορικός Γιώργης Ζωίδης κ.α.<sup>106</sup>

Πρώτη έδρα της ΕΒΟΠ. ήταν στη Βουδαπέστη και από το 1950 και μετά μεταφέρεται στο Βουκουρέστι. Κατά το 1956 όπου κλείνουν και οι τελευταίοι παιδικοί σταθμοί καθώς τα παιδιά πια έχουν πάρει το δρόμο της μέσης και τεχνικής εκπαίδευσης και έχουν αποκατασταθεί τα προβλήματα της επανένωσης των οικογενειών και της εγκατάστασής τους σε σπίτια, η ΕΒΟΠ διαλύεται και στη θέση της συγκροτείται η Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, που μετά το 1969 ονομάστηκε Συντονιστική Εκπαιδευτική Επιτροπή και που στην ουσία αποτέλεσε συνεχιστή του επιμορφωτικού έργου της ΕΒΟΠ<sup>107</sup>.

---

<sup>104</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 52

<sup>105</sup> Ο.π., στο ίδιο

<sup>106</sup> Θέματα Παιδείας, Αθήνα, 2005, τ. 21-22, σ. 82

<sup>107</sup> Ο.π., στο ίδιο

## 2.4 Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης

Οι πολιτικοί πρόσφυγες έβλεπαν πάντα τον εαυτό τους συνδεδεμένο με την Ελλάδα. Σε αυτό συνέβαλε η άρνηση σε πρώτη φάση του ΚΚΕ να παραδεχτεί την ήττα και έτσι ο δρόμος της πολιτικής προσφυγιάς παίρνει χαρακτήρα «προσωρινής υποχώρησης»<sup>108</sup>. Για το ΚΚΕ οι πρόσφυγες του εμφυλίου είναι το ανθρώπινο δυναμικό που αφού ολοκληρωθεί η στρατιωτική, πολιτική και επαγγελματική του εξέλιξη, θα επιστρέψει στην πατρίδα προκειμένου να στελεχώσει τις δομές της «Ελληνικής Λαϊκής Δημοκρατίας» στην οποία προσέβλεπε. Παράλληλα βέβαια στην Ελλάδα διαμορφωνόταν ένα όλο και πιο ασφυκτικό νομοθετικό – κατασταλακτικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση του εσωτερικού «κομμουνιστικού κινδύνου» που καθιστά απαγορευτική στην ουσία την όποια συζήτηση για μαζικό επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες από την άλλη, αν και ήταν ευγνώμονες στην πλειοψηφία τους για τη μεταχείριση που έτυχαν από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, δεν εγκατέλειψαν ποτέ την επιθυμία τους για επαναπατρισμό στην Ελλάδα και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αναπαράγουν τις πολιτισμικές τους παραδόσεις τις οποίες και μετέφεραν στις ξένες χώρες. Βασικός μηχανισμός αναπαραγωγής μιας κουλτούρας «νοσταλγίας» για την πατρίδα ήταν το ίδιο το περιεχόμενο της ελληνικής εκπαίδευσης που παρείχαν στα παιδιά. Αργότερα βέβαια και όταν γίνεται αντιληπτό ότι η παραμονή παρατείνεται επ’ αόριστον, πολλοί νέοι θα προσπαθήσουν με διάφορους τρόπους να ενταχτούν κοινωνικά στις χώρες φιλοξενίας χωρίς ωστόσο να σταματήσει να αναπαράγεται από το οικείο προσφυγικό περιβάλλον η έντονη επιθυμία της επιστροφής στην Ελλάδα<sup>109</sup>.

Το περιεχόμενο της διαπαιδαγώγησης μπορούμε να ισχυριστούμε ότι διαπερνούσαν δύο βασικές αρχές. Αυτή της «εθνικής διαπαιδαγώγησης» και αυτή της «διεθνιστικής αλληλεγγύησης» οι οποίες είναι βασικές για την κατασκευή της κομμουνιστικής ταυτότητας

---

<sup>108</sup>Ε. Λαγάνη, «Πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου στις συμπληγάδες του Ψυχρού Πολέμου», στο Λη Σαράφη – Ε. Λαγάνη - Δ. Παπαδημητρίου – Μ. Σπηλιωτοπούλου (επιμ.) *Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπασπράτη*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2021, σ. 168

<sup>109</sup> Ο.π., σ. 169



την οποία επεδίωκαν για τους μαθητές. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις αν και μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι είναι αντιφατικές, στην αντίληψη του ΚΚΕ δεν έρχονταν σε μεταξύ τους σύγκρουση αφού «*Εθνική μόρφωση σημαίνει απόλυτη συνταύτιση με την προλεταριακή ηθική που ζητάει το γκρέμισμα της εκμεταλλεύτριας τάξης και τη δημιουργία της σοσιαλιστικής κοινωνίας, ζητάει την κατάργηση της καταπίεσης κάθε μορφής, και την εξασφάλιση λευτερίας για όλους. Καταργεί την εθνική καταπίεση και στηρίζει την ιδέα της λευτεριάς στην εθνική ισότητα. Δεν μπορεί να είναι ελεύθερος ένας λαός που καταπιέζει άλλους λαούς*»<sup>110</sup>. Στο ίδιο διεθνιστικό πνεύμα οι ιθύνοντες της εκπαίδευσης αξίωναν από τα παιδιά μαζί με την αγάπη για «την πατρίδα μας την Ελλάδα» να καλλιεργήσουν ταυτόχρονα και αίσθημα «αγάπης» για «τη μεγάλη μας πατρίδα» τη Σοβιετική Ένωση, αλλά και τις «*χώρες, τους λαούς, τη νεολαία των λαϊκών δημοκρατιών που σας γαλούχησαν, σας αγάπησαν, σας βοήθησαν, σας μόρφωσαν*». Επεδίωκαν επίσης να αναπτυχθεί ο αλληλοσεβασμός και η αγάπη «ανάμεσα στα μεκεδονόπουλα και στα ελληνόπουλα» γιατί δεν νοείται πραγματικός κομμουνιστής «*χωρίς να ξεριζωθεί το σαράκι του σωβινισμού και της εθνικής διαίρεσης*»<sup>111</sup>.

Από την άλλη το πιο «εθνοκεντρικό» μοντέλο φαίνεται να εξηγείται στη βάση των εξής δύο αξόνων. Πρώτον, όπως είδαμε οι πολιτικοί πρόσφυγες θεωρούνταν το μελλοντικό έμπυχο δυναμικό που με την επιστροφή του στην πατρίδα θα γινόταν πράξη η ανοικοδόμησή της σε «λαϊκή δημοκρατική» βάση. Η ίδια αντίληψη ίσχυε και για τα παιδιά της πολιτικής προσφυγιάς τα οποία θεωρήθηκαν ένα «*διαλεχτό έμπυχο υλικό*»<sup>112</sup>, ένα «πολύτιμο κεφάλαιο» από το οποίο μπορούν να αντληθούν «*χιλιάδες διαλεχτοί πατριώτες, φλογεροί λαϊκοί αγωνιστές και επαγγελματικά ειδικευμένα στελέχη*»<sup>113</sup>. Σκοπός της εθνικής διαπαιδαγώγησης δηλαδή ήταν οι γνώσεις που θα αποκτήσουν οι μαθητές να τις αξιοποιήσουν αργότερα ως ενήλικες για την «*απελευθέρωση και τη σοσιαλιστική οικοδόμηση*» της Ελλάδας την οποία έπρεπε σύμφωνα με το Νίκο Ζαχαριάδη «*να θυμούνται και να αγαπούν αδιάκοπα*»<sup>114</sup>. Η εκπαίδευση στη βάση της «εθνικής διαπαιδαγώγησης» ήταν η απαραίτητη «άμυνα» που θα απέτρεπε την πολιτισμική αφομοίωση των παιδιών από τις ξένες κουλτούρες των χωρών φιλοξενίας, κάτι που άλλωστε

---

<sup>110</sup> Αθανασιάδης Γ., «Η μόρφωση των παιδιών μας. Το ζήτημα της διαπαιδαγώγησης», Νέος Κόσμος, τ. 8/1951

<sup>111</sup> Ο.π.

<sup>112</sup> Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί, «Παιδαγωγικά Μαθήματα για ένα Δίμηνο Φροντιστήριο», Βουκουρέστι, 1949, σ. 10

<sup>113</sup> Αθανασιάδης Γ., ο.π.

<sup>114</sup> Ο.π.

ήταν και διακηρυγμένος στόχος της ηγεσίας των προσφύγων, ανεξάρτητα από την ευγνωμοσύνη που εξέφραζαν για τους λαούς και τις πολιτικές ηγεσίες των χωρών αυτών.<sup>115</sup>

Επομένως ίσως να επρόκειτο πράγματι για την προετοιμασία ενός «τρίτου γύρου» αλλά όχι με τον τρόπο που αυτός παρουσιαζόταν στην προπαγανδιστική ρητορεία της κυβέρνησης στην Ελλάδα. Το ΚΚΕ, ειδικά σε πρώτη φάση, φαίνεται να επένδυε ελπίδες σε αυτά τα παιδιά, πως μέσα από την εκπαίδευση και τη διαπαιδαγώγηση τους θα επιδίωκαν στο μέλλον ως ενήλικες, όχι απλά την επιστροφή στην πατρίδα τους αλλά και το μετασχηματισμό αυτής όπως τον όριζε η τότε προγραμματική αντίληψη του κόμματος.

Ο δεύτερος άξονας γύρω από τον οποίο δόθηκε έμφαση στην καλλιέργεια «εθνικής διαπαιδαγώγησης» προκύπτει απ' ότι φαίνεται και από μία ανάγκη του ΚΚΕ να απαντήσει στις κατηγορίες των «εθνοφρόνων» πολιτικών δυνάμεων στην Ελλάδα ότι το ΚΚΕ θέλει να αλλοιώσει τον «εθνισμό» των ελληνόπουλων. Άλλωστε την περίοδο εκείνη σύσσωμο το αστικό πολιτικό προσωπικό της Ελλάδας προπαγανδίζει πως το ΚΚΕ αλλά και συνολικά η κομμουνιστική ιδεολογία είναι πράγματα όχι απλά ξένα αλλά και απειλητικά και εχθρικά απέναντι στον «εθνικό κορμό» γι' αυτό και πρέπει να διώκονται. Απέναντι σε αυτήν την εκστρατεία που πιστώνει στο ΚΚΕ «ανθελληνισμό», εκείνο απαντάει προτάσσοντας την «εθνική αγωγή» των προσφυγόπουλων δίνοντας όμως διαφορετικό περιεχόμενο στους όρους του «έθνους» και του «πατριωτισμού» και στηλιτεύοντας την εθνική κατήχηση της αστικής τάξης ως υποκριτική αφού «*αυτό που ονομάζει έθνος είναι τα δικά της συμφέροντα*» και «εθνική αγωγή» τον εμποτισμό των νεανικών συνειδήσεων με θρησκευτικές προλήψεις, εθνικιστικό μίσος ιδιαίτερα για τους γειτονικούς λαούς<sup>116</sup>. Για το ΚΚΕ ο γνήσιος πατριωτισμός συνδέεται με το διεθνιστικό καθήκον των εργαζόμενων μαζών καθώς και με τον αγώνα για απελευθέρωση της πατρίδας από την «*κεφαλαιοκρατική καταπίεση και τον ξένο ζυγό*» και από αυτήν την άποψη θεωρεί ότι οι κομμουνιστές έχουν δώσει τα καλύτερα πατριωτικά διαπιστευτήρια<sup>117</sup>.

Οι βασικές αρχές που έπρεπε να διέπουν την εκπαίδευση του προσφυγικού σχολείου ήταν εμπνευσμένες από το περιεχόμενο των σοσιαλιστικών εκπαιδευτικών συστημάτων με βάση την ερμηνεία που απέδιδαν στη μαρξιστική κοσμοθεωρία για τους νόμους κίνησης των

---

<sup>115</sup>Ε. Λαγάνη, «Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομινφόρμ (1948-1956)», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.) «*Το όπλο παρά πόδα*», Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ. 135

<sup>116</sup>Ο.π.

<sup>117</sup>Ο.π.

φυσικών και κοινωνικών φαινομένων. Κυρίαρχη λοιπόν ήταν η άποψη πως η Παιδαγωγική επιστήμη δεν είναι αεικίνητη στο χρόνο, ανεξάρτητη από τις μεταβολές που συντελούνται στο επίπεδο της κοινωνίας, με απόλυτες και στάσιμες αρχές, αλλά μια επιστήμη που βρίσκεται σε διαρκή εξέλιξη και άρα στα νέα δεδομένα της «νέας κοινωνίας» έπρεπε να χαραχτεί ο κατάλληλος εκπαιδευτικός σχεδιασμός με παιδαγωγικές αρχές στις οποίες έπρεπε να «στερεωθεί το νέο σχολείο».

Μία βασική αρχή λοιπόν της παιδείας αυτής είναι η σύνδεση μεταξύ εκπαίδευσης και κοινωνίας με την έννοια ότι η πρώτη πρέπει να υπηρετεί τις ανάγκες της δεύτερης, να μη μένει «μακριά από το λαό» αλλιώς αποτελεί «ψέμα και υποκρισία», ενώ αντίστοιχα η εξέλιξη της κοινωνίας χρειάζεται να τροφοδοτεί την Παιδαγωγική με νέες απαιτήσεις<sup>118</sup>. Στο «νέο σχολείο» πρέπει να εξασφαλίζεται το δικαίωμα των παιδιών στην «ολοκληρωμένη και πολύπλευρη ανάπτυξη» της προσωπικότητάς τους. Έτσι θα έπρεπε να παρέχονται τα κατάλληλα εφόδια που παράλληλα με τις μορφωτικές ανάγκες θα εγγυώνται και την «εξασφάλιση της υγείας» και την «πλέρια σωματική άσκηση» των μαθητών<sup>119</sup>. Όμως η κύρια προσφορά της ολόπλευρης μόρφωσης θα είναι η ουσιαστική επαφή του εκπαιδευόμενου με όλα τα γνωστικά πεδία, πνευματικά και τεχνικά, έτσι ώστε να παρέχεται κατά τη διάρκεια της φοίτησης στο σχολείο μια συνολική εικόνα για τα επιστημονικο-τεχνικά αντικείμενα που συνδυαστικά αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής εξέλιξης. Αυτή η προσέγγιση, σύμφωνα με τους καθοδηγητές του εκπαιδευτικού έργου, καλλιεργούσε στους μαθητές την απαραίτητη συνείδηση για μετά το πέρας των σχολικών τους χρόνων και την ένταξη τους στην κοινωνική εργασία, ως άτομα – μέρη ενός γενικότερου συνόλου που έχει ηθικό χρέος να «δουλέψει και να αγωνιστεί για την ίδρυση και την ανάπτυξη της σοσιαλιστικής κοινωνίας». Επιπλέον η προσέγγιση αυτή, ερχόταν σε αντίθεση με τη στεία, μεταφυσική, ατομικιστική διδασκαλία του αστικού σχολείου και με τον «αυθαίρετο χωρισμό» που αυτό έκανε ανάμεσα σε «πνευματική και σωματική εργασία, ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη», ενώ διαμόρφωνε το απαραίτητο έδαφος προκειμένου να δοθούν στα παιδιά όλες οι ευκαιρίες να αναπτύξουν τις ικανότητές τους, να φανερωθούν οι ατομικές δεξιότητες και τα ενδιαφέροντα του κάθε ατόμου και να αναπτυχθεί η κάθε ξεχωριστή προσωπικότητα σε αρμονία με το ομαδικό πνεύμα<sup>120</sup>.

---

<sup>118</sup> Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί, «Παιδαγωγικά Μαθήματα για ένα Δίμηνο Φροντιστήριο», Βουκουρέστι, 1949, σ.5

<sup>119</sup> Ο.π., σ. 6

<sup>120</sup> Ο.π., σ. 6-7

## 2.5 Οι εκπαιδευτικοί της προσφυγιάς

Βέβαια για να γίνουν πράξη όλα τα παραπάνω ήταν απαραίτητη η ύπαρξη του κατάλληλου, ποσοτικά και ποιοτικά, εκπαιδευτικού προσωπικού που θα στελεχώσει τα σχολεία και συνολικά το μηχανισμό για την οργάνωση της εκπαίδευσης. Σε αυτόν τον τομέα όμως οι πολιτικοί πρόσφυγες αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα μιας και παρά το γεγονός ότι ήταν πολλοί οι δάσκαλοι που βρέθηκαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες και στην ΕΣΣΔ κατά την υποχώρηση του ΔΣΕ, ωστόσο αυτοί και πάλι δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες της εκπαίδευσης των περίπου 25.000 προσφυγόπουλων<sup>121</sup>. Οι περισσότεροι πτυχιούχοι εκπαιδευτικοί αξιοποιήθηκαν για να καλυφθούν σημαντικές επιτελικές θέσεις στη διοίκηση και οργάνωση, στη συγγραφή βιβλίων, στη σεμιναριακή επιμόρφωση των εκπαιδευτικών αλλά και σε άλλες χρεώσεις που τους ανέθεσε η ηγεσία του ΚΚΕ<sup>122</sup>. Οι θέσεις των εκπαιδευτικών της τάξης καλύφθηκαν από πρόσφυγες που κατείχαν ένα ορισμένο επίπεδο μόρφωσης ενώ πολλές φορές αξιοποιήθηκαν και μεγαλύτερα παιδιά που δεν ήταν τελείως αναλφάβητα σύμφωνα και με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο.

Με βάση στοιχεία που δημοσιεύτηκαν το 1962 σε εισήγηση Εκπαιδευτικής Σύσκεψης στην Πολωνία, κατά τη σχολική χρονιά 1961-1962 δίδαξαν στις σοσιαλιστικές χώρες συνολικά 172 εκπαιδευτικοί. Από αυτούς το 62,2% (106 στους 172) ήταν πτυχιούχοι εκπαιδευτικοί. Ακόμα, το 66,25% διέθετε ελληνική παιδεία με την έννοια ότι είτε κατείχε κάποιο πτυχίο, είτε είχε ολοκληρώσει το γυμνάσιο ή έστω είχε φοιτήσει σε κάποιες τάξεις του γυμνασίου. Μάλιστα το 11% των δασκάλων διέθετε μόνον γνώσεις δημοτικού<sup>123</sup>. Έμπαινε λοιπόν επιτακτικά το καθήκον της επιμόρφωσης αυτού του δυναμικού. Ένα καθήκον που πήγαζε τόσο από την ανάγκη για άμεση στελέχωση των σχολικών μονάδων με ένα έστω και μέτρια καταρτισμένο προσωπικό, όσο και από την ανάγκη να επαναπροσεγγίσουν τις εξελίξεις γύρω από την Παιδαγωγική και οι πτυχιούχοι εκπαιδευτικοί που μπορεί να είχαν χάσει την επαφή με το επιστημονικό τους αντικείμενο λόγω της συμμετοχής τους στα κινήματα της δεκαετίας του '40 και της μακρόχρονης απουσίας τους από τις τάξεις.

---

<sup>121</sup>Μποντίλα Μ., «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν», *Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004, σ. 35

<sup>122</sup>Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 156

<sup>123</sup>Μποντίλα Μ., ο.π., σ. 35-37

Μια από τις βασικές μορφές επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών ήταν η συγκρότηση και λειτουργία Παιδαγωγικών Φροντιστηρίων τα οποία ανέλαβαν να εφοδιάσουν τους εκπαιδευτικούς με τις γενικότερες γνώσεις που τους ήταν απαραίτητες για να διδάξουν στα παιδιά και να τους καταρτίσουν επαγγελματικά για τη μεθοδολογία της διδακτικής.<sup>124</sup> Λειτουργούσαν με ευθύνη των αρμόδιων αρχών του κάθε κράτους και παρέιχαν τους οικονομικούς πόρους, το εποπτικό υλικό και το επιστημονικό προσωπικό που δίπλα στο αντίστοιχο ελληνόφωνο, αναλάμβαναν την επιμόρφωση των ανειδίκευτων δασκάλων παραδίδοντας μεταξύ άλλων και υποδειγματικές διδασκαλίες. Τα φροντιστήρια λάμβαναν χώρα στους παιδικούς αυτούς σταθμούς που διέθεταν καλύτερο εξοπλισμό συγκριτικά με υπόλοιπους και γίνονταν κυρίως κατά τη θερινή περίοδο όπου και τα παιδιά απουσίαζαν στις καλοκαιρινές κατασκηνώσεις. Είχαν συνήθως διάρκεια δύο μηνών όμως ταχύρρυθμες δεκαπενθήμερες επιμορφώσεις μπορεί να πραγματοποιούνταν και κατά τη χειμερινή περίοδο.

Τα φροντιστήρια και οι επιμορφώσεις των εκπαιδευτικών δεν έλαβαν παντού την ίδια μορφή. Παράγοντες που διαμόρφωσαν τον διαφοροποιημένο σχεδιασμό ήταν οι διαφορετικές ανάγκες και δυνατότητες που υπήρχαν σε καθεμία χώρα υποδοχής<sup>125</sup>. Τα πρώτα προσφυγικά φροντιστήρια λειτούργησαν στο Μπούλκες και στην πόλη Σκόδρα της Αλβανίας από το 1947 με 1948. Στη Βουλγαρία από το 1959 άρχισαν να λειτουργούν φροντιστήρια διάρκειας συνήθως ενός μήνα όπου δίδαξαν Βούλγαροι κι Έλληνες παιδαγωγοί και καθηγητές. Στην Λ.Δ Γερμανίας για την κάλυψη των εκπαιδευτικών κενών στάλθηκαν για σπουδές 20 νέοι και νέες στο Γερμανικό Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Στην Ουγγαρία λειτούργησαν δίμηνα φροντιστήρια το 1949 και το 1950, ενώ το 1951 λειτούργησε στην Βουδαπέστη εξάμηνο φροντιστήριο. Στην Πολωνία λειτούργησε παιδαγωγικό φροντιστήριο διάρκειας ενός μήνα το 1956 το οποίο έκτοτε λειτουργούσε κάθε χρόνο ενώ από το 1958 ως το 1977 πραγματοποιούνταν εξάμηνα φροντιστήρια. Στην Ρουμανία παιδαγωγικά φροντιστήρια λειτουργούσαν κάθε χρόνο κατά το διάστημα 1948-1952. Στην Τσεχοσλοβακία οργανώθηκαν συνολικά τρία παιδαγωγικά φροντιστήρια (1949, 1951, 1956). Στην ΕΣΣΔ η κατάσταση ήταν κάπως πιο διαφορετική σε σχέση με τις άλλες χώρες καθώς εκεί ήταν συγκεντρωμένος ο μεγαλύτερος αριθμός προσφύγων εκπαιδευτικών και οι επιμορφώσεις εκεί είχαν περισσότερο το χαρακτήρα της

---

<sup>124</sup>Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 160

<sup>125</sup>Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 160-1173

ενημέρωσης για τις νέες εξελίξεις στην επιστήμη της παιδαγωγικής, παρά αυτόν της εκμάθησης βασικών αρχών διδασκαλίας. Το καλοκαίρι του 1955 στην Τασκένδη, οργανώθηκε το πρώτο φροντιστήριο για τους Έλληνες παιδαγωγούς, στο οποίο δίδαξαν σοβιετικοί καθηγητές με θέματα όπως:

«Διδακτική της ρωσικής γλώσσας και λογοτεχνίας», «Παιδαγωγική», «Ψυχολογία», «Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας». Τον Ιούνιο του 1971 έγιναν σεμινάρια με τους εξής τίτλους: «Η διδασκαλία της Γραμματικής και του Συντακτικού. Διδακτική της Λογοτεχνίας στις ανώτερες τάξεις του 10τάξιου σχολείου», «Υποδειγματικά μαθήματα σε όλες τις τάξεις», «Μεθοδολογικά μαθήματα της διδασκαλίας της Ιστορίας της Ελλάδας», «Η Γραμματική της Ελληνικής Γλώσσας, η διδασκαλία της» κ.α.<sup>126</sup>

Μία άλλη μορφή που αξιοποιήθηκε για την επιμόρφωση και ενδυνάμωση του εκπαιδευτικού προσωπικού ήταν η οργάνωση συσκέψεων με εκπαιδευτικό χαρακτήρα και θεματολογία από τη δουλειά που συντελούνταν στα σχολεία. Τα πρώτα χρόνια οι συσκέψεις αυτές συγκαλούνταν δυο φορές το χρόνο, ενώ μετά το 1956 μια φορά κάθε χρόνο<sup>127</sup>. Σε αυτές συμμετείχαν οι υπεύθυνοι των παιδικών σταθμών και των εκπαιδευτικών επιτροπών της κάθε χώρας όταν πια διαλύονται οι παιδικοί σταθμοί μετά το 1956. Η πρώτη σύσκεψη συνήλθε στις 13-16 Μαρτίου του 1949, στη Σινάια της Ρουμανίας με συμμετοχή της Κεντρικής Επιτροπής της ΕΒΟΠ και τους υπεύθυνους των παιδικών σταθμών της Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Ουγγαρίας, Τσεχοσλοβακίας και Πολωνίας καθώς και Ρουμάνων ειδικών. Εκείνη η πρώτη σύσκεψη, με διάρκεια τεσσάρων ημερών, συζήτησε κάποια αρχικά συμπεράσματα από τη διαδικασία τακτοποίησης των παιδιών στους παιδικούς σταθμούς και ορισμένα προβλήματα σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών που έπρεπε άμεσα να λυθούν. Τον Ιούνιο του 1962 έγινε μια Παμπροσφυγική Εκπαιδευτική Σύσκεψη στην Πολωνία όπου ανάμεσα σε άλλα συζητήθηκε και η κατάσταση της εκπαίδευσης στην Ελλάδα, ένα θέμα το οποίο φαίνεται γενικά να απασχολεί την ηγεσία του ΚΚΕ στις συνθήκες της προσφυγιάς και φαίνεται να καταβάλλει προσπάθεια ώστε να το παρακολουθεί<sup>128</sup>. Στην Τασκένδη, πραγματοποιήθηκε στις 31 Μαΐου με 1 Ιουνίου του 1965 η πρώτη συνδιάσκεψη Ελλήνων επιστημόνων πολιτικών προσφύγων

---

<sup>126</sup> Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, «Η ζωή μας στην πολιτική προσφυγιά», *Μόρφωση-τεχνική κατάρτιση-επιστημονική πρόοδος των πολιτικών προσφύγων στη Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα, 2002, σ.69

<sup>127</sup> Κωστούδης Ε., ο.π., σ. 125

<sup>128</sup> Μποντίλα Μ., σ. 40

της ΕΣΣΔ στην οποία μέρος και επιστήμονες αντιπρόσωποι από τις Λαϊκές Δημοκρατίες της Τσεχοσλοβακίας, Πολωνίας, Ρουμανίας, Ουγγαρίας, Βουλγαρίας και Γερμανίας, ενώ την παρακολούθησε αντιπροσωπεία της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ με επικεφαλής τον Α΄ γραμματέα της Κεντρικής Επιτροπής, Κώστα Κολιγιάννη. Στην ημερήσια διάταξη της συνδιάσκεψης, βρίσκοταν μεταξύ άλλων και η συζήτηση για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, όπου τονίστηκε κατά τους εισηγητές ανωτερότητα του «Ενιαίου Πολυτεχνικού Σχολείου της Γενικής Εκπαίδευσης» σύμφωνα με τα σοβιετικά πρότυπα, το οποίο δεν πρέπει να ταυτίζεται με το επαγγελματικό σχολείο που απλά δίνει ειδικευση, καθώς μια τέτοια κατεύθυνση «θα οδηγούσε στον παραμερισμό της γενικής μόρφωσης»<sup>129</sup>. Η Εκπαιδευτική Επιτροπή της Τασκένδης διοργάνωσε επίσης σειρά επιμορφωτικών σεμιναρίων για δασκάλους με πλούσια θεματολογία, όπως:

«Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και η πατριωτική και η διεθνιστική διαπαιδαγώγηση στα σχολεία μας» (1956)

«Αποτελέσματα σχολικής χρονιάς και το αναλυτικό πρόγραμμα» (κάθε χρόνο)

«Συμπεράσματα από τον έλεγχο της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και της διαπαιδαγωγικής δουλειάς, καθήκοντα στη νέα σχολική χρονιά 1957 –1958»

«Οργάνωση βοήθειας στους υποψήφιους για μεσαία, ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών»

«Πώς πραγματοποιείται το πρόγραμμα και πώς αφομοιώνεται το μάθημα διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας»

«Τρόποι και μέθοδοι διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας»

«Η διδασκαλία της Γεωγραφίας της Ελλάδος»

«Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας»

«Πρακτικές ασκήσεις στο μάθημα της Γραμματικής»

«Η μέθοδος διδασκαλίας της Γραμματικής»

«Η διδασκαλία της ελληνικής λογοτεχνίας στις μεγάλες τάξεις (9η, 10η )»

«Πώς διδάσκεται η Γραμματική στις 1η – 4η τάξεις»

«Πώς διδάσκεται το μάθημα των ορθογραφικών ασκήσεων»

«Οι γραπτές εκθέσεις στις 1η – 4η τάξεις»

«Η προετοιμασία του δασκάλου στο μάθημα της Γραμματικής για τις 4η – 5<sup>η</sup> τάξεις»

«Εκφραστική ανάγνωση»

---

<sup>129</sup> «Η πρώτη συνδιάσκεψη των επιστημόνων πολιτικών προσφύγων στην ΕΣΣΔ 1965», Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1967, σ. 163

«Η ανάπτυξη του προφορικού λόγου στις μικρές τάξεις»  
«Οδηγίες για την Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας»  
«Μαθήματα Ιστορίας του Βυζαντίου»  
«Λαογραφία – Διονύσιος Σολωμός»  
«Ο Κ. Παλαμάς και το έργο του»  
«Η ποίηση του Α. Βαλαωρίτη, ο Κ. Βάρναλης»  
«Καζαντζάκης, Βουτυράς»  
«Η παιδεία στην Ελλάδα και η εκπαιδευτική πολιτική του ΚΚΕ»  
«Η πατριωτική διαπαιδαγώγηση στο μάθημα της Λογοτεχνίας»  
«Η δουλειά στο σπίτι και η προετοιμασία των ελληνικών»  
«Η χρησιμοποίηση εποπτικών μέσων κατά τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας».<sup>130</sup>

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού κατείχε μεγάλη σημασία στα σοσιαλιστικά συστήματα. Θεωρούταν ο πνευματικός καθοδηγητής της νέας γενιάς που είχε το προνόμιο να απευθύνεται σε δεκάδες παιδιά και με την ίδια του τη στάση μέσα και έξω από την τάξη να αποτελεί πρότυπο εφαρμογής του κομμουνιστικού αξιακού κώδικα. Έτσι ανάμεσα στα καθήκοντα των δασκάλων ήταν και η συνεχής επαφή με το οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών μέσα από επισκέψεις στα σπίτια και ενημερώσεις γονέων για την πρόοδο του μαθητή. Επειδή ακριβώς στο ρόλο του εκπαιδευτικού δινόταν μεγάλη βαρύτητα πολλές φορές γίνονταν παρατηρήσεις από τους κομματικούς υπευθύνους όπου διαπιστώνονταν αδυναμίες και ελλείψεις στη δουλειά των δασκάλων, με σκοπό όχι την έκθεση του στους γονείς και μαθητές αλλά την ουσιαστική βοήθεια του ώστε να ξεπεραστούν οι δυσκολίες.<sup>131</sup>

Ο δάσκαλος και η δασκάλα της προσφυγιάς, ήταν βέβαιο επιφορτισμένοι με το επιπλέον καθήκον της «εθνικής διαπαιδαγώγησης» των παιδιών που έπρεπε να «παραμείνουν Έλληνες». Έτσι στο πρόγραμμα των επιμορφωτικών φροντιστηρίων, εκτός από το γενικό παιδαγωγικό μέρος, το κύριο βάρος έπεφτε στη βελτίωση της ελληνομάθειας των δασκάλων μέσα από τη διδασκαλία της Γλώσσας, Λογοτεχνίας, Ιστορίας και Γεωγραφίας της Ελλάδος.<sup>132</sup> Η αποστολή βέβαια της εκμάθησης της μητρικής γλώσσας φαίνεται να ατονεί όσο παρατείνεται και ο χρόνος που δεν επιτρέπεται στους Έλληνες πρόσφυγες να επιστρέψουν στην πατρίδα τους καθώς πολλοί νεαροί που είχαν αξιοποιηθεί τον πρώτο καιρό σαν δάσκαλοι,

---

<sup>130</sup>Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, ο.π., σ. 68

<sup>131</sup>Μποντίλα Μ., ο.π., σ. 42

<sup>132</sup>Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 160



στην πορεία της ζωής τους επέλεξαν να ακολουθήσουν επαγγελματικά το αντικείμενο που σπούδασαν σε αυτές τις χώρες, ενώ οι παλιότεροι ηλικιακά σταδιακά αποσύρονταν χωρίς να συντελείται η απαραίτητη αντικατάστασή τους από ελληνικό δυναμικό.<sup>133</sup> Φαίνεται όμως πως όσο περνούσαν τα χρόνια στην «αναγκαστική προσφυγιά», χανόταν σταδιακά από τις νεότερες γενιές και η ανάγκη ενός τόσο σφιχτού εναγκαλισμού με τις πολιτισμικές παραδόσεις της πατρίδας. Τις νεότερες γενιές προσφύγων αντικειμενικά δεν μπορούσε να διακατέχει ο ίδιος πόθος για επιστροφή στην Ελλάδα που εξέφραζαν οι παλαιότερης γενιάς πρόσφυγες. Άλλωστε επρόκειτο για μία επιστροφή που και αβέβαιη ήταν αλλά και είχε έναν προορισμό που τα παιδιά και οι νέοι πλέον, γνώριζαν μόνο μέσα από τα σχολικά βιβλία, τους χάρτες και τις αφηγήσεις του οικείου περιβάλλοντος των μεγαλύτερων συμπατριωτών τους. Στη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Οκτώβρη του 1979, η παιδαγωγός της προσφυγιάς Έλλη Αλεξίου αναφέρει χαρακτηριστικά σε ομιλία της το εξής : *«Εγώ είχα ήδη κάνει 12 χρόνια στις Λαϊκές Δημοκρατίες και 4 στο Παρίσι διδάσκοντας. Τα παιδιά, όμως, εν τω μεταξύ, είχαν μεγαλώσει, είχαν μάθει τη γλώσσα της χώρας που τα φιλοξενούσε. Και από τους εκπαιδευτικούς τους Έλληνες δεν είχαν πλέον ανάγκη.»*<sup>134</sup>

Παρά το γεγονός όμως ότι η νοστολγία για την πατρίδα ήταν αδύνατον να εμφυτευτεί «από τα πάνω», τη στιγμή μάλιστα που απουσίαζαν ή ήταν πολύ φτωχά και τα αντίστοιχα βιώματα, μπορούμε να πούμε ότι επιτελέστηκε ένα σημαντικό έργο από τη μεριά των εκπαιδευτικών, ενάντια σε αντικειμενικές και υποκειμενικές δυσκολίες. Παρά το γεγονός ότι πολλά από τα άτομα που επιφορτίστηκαν με το καθήκον της μόρφωσης των παιδιών, δεν ήταν εξ αρχής καταρτισμένα καταλλήλως, ωστόσο επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο για τη σημαντική αυτή αποστολή τους και ανταπεξήλθαν σε μεγάλο βαθμό στις σύνθετες απαιτήσεις της εκπαιδευτικής δουλειάς. Πολλοί πρόσφυγες αναπολούν με ιδιαίτερη συγκίνηση το έργο των δασκάλων τους αλλά και τη σχέση που ανέπτυξαν μεταξύ τους, καθώς σε πολλές περιπτώσεις οι δάσκαλοι και οι δασκάλες της προσφυγιάς στάθηκαν δίπλα τους υπερβαίνοντας τα στεία επαγγελματικά όρια του εκπαιδευτικού που αρχίζουν και τελειώνουν εντός των στενών πλαισίων της σχολικής τάξης.

---

<sup>133</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ.157

<sup>134</sup> Επιτροπή Επαναπατρισμού Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων, «Διεθνής διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων», Νέα Βιβλία, 1980, σ. 92

## 2.6 Η εκδοτική δραστηριότητα <sup>135</sup>

Ένα ακόμα πολύ σημαντικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι υπεύθυνοι της εκπαίδευσης των προσφυγόπουλων είναι η έλλειψη σχολικών βιβλίων κατάλληλων για το περιεχόμενο μιας ελληνοκεντρικής εκπαίδευσης προσαρμοσμένης στα μέτρα της σοσιαλιστικής-κομμουνιστικής αγωγής. Το πρόβλημα δεν ήταν μονάχα η απουσία σχολικών εγχειριδίων τα οποία έτσι κι αλλιώς η κυβέρνηση της Ελλάδας απαγόρευε να σταλούν στους πολιτικούς πρόσφυγες, αλλά και το ότι η ίδια η ηγεσία των πολιτικών προσφύγων δεν επιθυμούσε να μεταφερθεί στα προσφυγικά σχολεία μέσω των σχολικών βιβλίων της Ελλάδας *«...ούτε οι παπαδίστικοι τύποι, η θρησκευτική εκμετάλλευση και οι ποικίλες δεισιδαιμονίες [...] ούτε η εσκεμμένη αποσιώπηση των λαϊκών αγώνων κατά των ανθρωποφάγων χιτλερικών, ούτε η προβολή του “αμερικάνικου ενδιαφέροντος” [...] ούτε η άγνοια της πορείας των κοινωνικών αλλαγών μέσα στην ιστορία της ανθρωπότητας, ούτε η παραγνώριση των εργατικών χεριών θυσιών της εργατικής τάξης στο προοδευτικό κίνημα...»*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Έλλη Αλεξίου.<sup>136</sup>

Ξεκινά επομένως μία εκδοτική δραστηριότητα από μηδενική σχεδόν βάση η οποία θα αποφέρει, μέχρι και τα τελευταία χρόνια της αναγκαστικής παραμονής στο εξωτερικό, ένα πλούσιο εκδοτικό έργο. Στην ουσία το επείγον ζήτημα που έπρεπε σε πρώτη φάση να τυπωθούν βιβλία για τα τέσσερα μαθήματα που είχε αποφασιστεί ότι θα διδάσκονταν στα ελληνικά δηλαδή τη Γλώσσα, τη Λογοτεχνία, την ελληνική Ιστορία και τη Γεωγραφία. Η διδασκαλία των μαθημάτων αυτών αντιστοιχούσε σε περίπου 3 έως 6 ώρες την εβδομάδα (ανάλογα την τάξη) ελληνόφωνης εκπαίδευσης. Τα υπόλοιπα μαθήματα διδάσκονταν στη γλώσσα της αντίστοιχης χώρας φιλοξενίας από ντόπιους εκπαιδευτικούς. Τα πρώτα χρόνια είναι αρκετά δύσκολα καθώς τα υλικά για να πραγματοποιηθεί η σύνταξη των σχολικών βιβλίων είναι ελάχιστα έως και μηδαμινά. Τα πρώτα εγχειρίδια δημιουργούνται στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας στην κυριολεξία *«με μολύβι μόνο και χαρτί»*<sup>137</sup>, ενώ ένα πολύτιμο πρώτο υλικό για τη σύνταξη, αντλείται από τις βιβλιοθήκες της Βουδαπέστης και του Βουκουρεστίου,

---

<sup>135</sup> Για μια ενδελεχή έρευνα σχετικά με το θέμα βλέπε: Ματθαίου, Α. & Πολέμη, Π. (2003). Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων Κομμουνιστών 1947-1968. Αθήνα: Βιβλίοραμα – Άσκι.

<sup>136</sup> Μποντίλα Μ., ο.π., σ. 45

<sup>137</sup> Μητσόπουλος Θ., ο.π., σ. 118

οι οποίες ήταν πλούσιες σε ελληνικά βιβλία λόγω της μακραίωνης και έντονης παρουσίας του ελληνικού στοιχείου στις περιοχές αυτές. Εκεί βρέθηκαν κείμενα του Ρήγα Φερραίου, των Φαναριωτών και του Ιερατείου αλλά και πλούσιες συλλογές της νεοελληνικής λογοτεχνίας που στάθηκαν και οι πιο βοηθητικές για τα νέα βιβλία. Δυσκολία υπήρχε επίσης αρχικά και στην τύπωση των βιβλίων καθώς τα μηχανήματα που διέθεταν οι πρόσφυγες στην κατοχή τους ήταν αυτά που είχαν φέρει μαζί τους από τα βουνά στο Γράμμο και στο Βίτσι με τα οποία τύπωναν τα πολεμικά ανακοινωθέντα, όμως τώρα για αυτήν τη δουλειά ήταν παρωχημένα και ακατάλληλα.<sup>138</sup> Το πρόβλημα λύνεται με την καθοριστική συμβολή των κρατικών αρχών των χωρών φιλοξενίας, που με τον καιρό εφοδιάζουν τους πρόσφυγες με όλα τα απαραίτητα μηχανήματα για τις τυπώσεις των βιβλίων φτάνοντας να μετράνε 50 τυπογράφους από 2 που είχαν αρχικά.<sup>139</sup> Τα βιβλία τυπώνονταν στο Βουκουρέστι ή την Πολωνία και διανέμονταν στις υπόλοιπες χώρες της. Από το 1949 έως το 1956 οι εκδόσεις φέρουν το όνομα “Νέα Ελλάδα”, ενώ από το 1956 έως το 1974, όπου και σταματούν οι εκδόσεις, φέρουν το όνομα “Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις”. Από το 1949 έως το 1974 συντάχθηκαν κι εκδόθηκαν για τις εκπαιδευτικές ανάγκες των πολιτικών προσφύγων, υπό την αιγίδα της ΕΒΟΠ κι αργότερα της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής, 44 Αλφαβητάρια κι αναγνωστικά για όλες τις τάξεις της Βασικής και Μέσης εκπαίδευσης. Εκδόθηκαν ακόμη 20 βιβλία Γραμματικής και Συντακτικού Ελληνικής γλώσσας, 6 εγχειρίδια ελληνικής ιστορίας, 7 εγχειρίδια Γεωγραφίας της Ελλάδας και αρκετά βοηθήματα για εκπαιδευτικούς. Ο μέσος όρος του τιράζ κάθε σχολικού βιβλίου ήταν 6.000 αντίτυπα.<sup>140</sup> Εκδόθηκαν συνολικά 332.000 αντίτυπα ελληνόγλωσσων βιβλίων και περίπου 150.000 αντίτυπα στη σλαβομακεδονική διάλεκτο.<sup>141</sup> Κατά την 15ετία 1960-1975 εκδόθηκαν 40 τίτλοι εξωσχολικών παιδικών βιβλίων, 50 τίτλοι παιδικών αναγνωσμάτων και 57 τίτλοι λογοτεχνικών κειμένων. Κάθε τίτλος σχολικού βιβλίου στοίχιζε περίπου 300.000 δραχμές και η συνολική τους αξία έφτανε περίπου στα 4.500.000 δραχμές.<sup>142</sup>

Αξίζει να σημειωθεί ότι η σλαβόφωνη μειονότητα, στα πλαίσια του ελληνικού κράτους, δεν απολάμβανε έως τότε στην πράξη το δικαίωμα της να διδάσκεται επίσημα τη μητρική της γλώσσα, παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο υπαγορευόταν ήδη από τη Συνθήκη των Σεβρών το

---

<sup>138</sup>Μποντίλα Μ., ο.π., σ. 46

<sup>139</sup>Ο.π., σ. 47

<sup>140</sup>Δ. Σέρβος, «Τα σχολικά βιβλία για τα ελληνόπουλα της προσφυγιάς», *Θέματα Παιδείας*, Αθήνα, 2005, τ.21-22, σ. 106

<sup>141</sup>Μ. Ράπτης, «Τυχερά παιδιά μέσα στην ατυχία», *Η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες*, *Θέματα Παιδείας*, ο.π., σ.87

<sup>142</sup>Δ. Σέρβος, *Θέματα Παιδείας*, ο.π., σ. 106-107

1920 και από αυτήν την άποψη η τύπωση βιβλίων στη σλαβομακεδονική γλώσσα, αποτελούσε ξεχωριστή τομή. Έχει βέβαια ήδη προηγηθεί μια βραχύβια πείρα από τις ανταρτοκρατούμενες από το ΔΣΕ περιοχές κατά τον εμφύλιο, όπου προβλεπόταν η ίδρυση σχολείων στα οποία τα παιδιά της σλαβόφωνης μειονότητας θα διδάσκονταν στη μητρική τους γλώσσα. Στις συνθήκες της προσφυγιάς, υπήρχε ο προγραμματισμός από το ΚΚΕ, τα σλαβόφωνα παιδιά να διδάσκονταν παράλληλα με τη μητρική σλαβική και την ελληνική γλώσσα, στη λογική ότι η Ελλάδα είναι η κοινή πατρίδα στην οποία θα επιστρέψουν κάποια στιγμή στο μέλλον μαζί με τα ελληνόφωνα παιδιά και από κοινού θα παλέψουν για τη «λαϊκοδημοκρατική» αλλαγή της και την εθνική ισοτιμία στα πλαίσια του ελληνικού κράτους.<sup>143</sup> Σε σύσκεψη σλαβόφωνων εκπαιδευτικών, ο δάσκαλος Θόδωρος Καραμέσοφ θα αναφέρει για τη γλώσσα των συγκεκριμένων βιβλίων ότι *«είναι κατανοητή στα παιδιά από οποιαδήποτε περιοχή κι αν κατάγονται, γιατί είναι λαϊκή μακεδονική γλώσσα»*, θέλοντας να αναδείξει ότι μέσα από το απλοϊκό γλωσσικό ύφος των βιβλίων ξεπερνιούνται οι δυσκολίες που προκύπτουν από τις διαφοροποιήσεις εντός της σλαβομακεδονικής διαλέκτου ανάλογα με την περιοχή<sup>144</sup> και ότι ίσως τα βιβλία είναι γραμμένα με τρόπο που δεν παραπέμπει στη σερβοκρατική γλώσσα, η οποία ήταν συνδεδεμένη με ανεπιθύμητους ενδεχομένως συνειρμούς σε σχέση με τη Γιουγκοσλαβία.

---

<sup>143</sup>Ε. Λαγάνη, «Η εκπαίδευση των παιδιών του εμφυλίου στη Γιουγκοσλαβία ως σημείο τριβής στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ μετά τη ρήξη Τίτο-Κομμφορμ (1948-1956)», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.) *«Το όπλο παρά πόδα»*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005, σ. 136 - 137

<sup>144</sup>«Εκπαίδευση και εκδόσεις για τα παιδιά της σλαβόφωνης μειονότητας», *Θέματα Παιδείας*, ο.π., σ. 98 -99

## Κεφάλαιο 3<sup>ο</sup>: Πλευρές της εκπαίδευσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: η «εθνικοφροσύνη» ως αντικομμουνισμός

### 3.1 Η πρώτη «αντεπίθεση»

Όπως είδαμε, με τη τη θέσπιση του Γ΄ Ψηφίσματος, στις 18 Ιούνη του 1946 και αργότερα με την ψήφιση του Αναγκαστικού Νόμου 509/4713, διαμορφώνεται λοιπόν το έδαφος για μια επιχείρηση «αποΕΑΜοποίησης» στο δημόσιο, κατά την οποία ο χώρος της εκπαίδευσης δέχτηκε ιδιαίτερα σκληρή επίθεση. Το ιδεολογικό στίγμα στην εκπαίδευση δίνεται ήδη από τη λήξη του πολέμου, με τις δηλώσεις του κεντρώου Γ. Παπανδρέου να κάνουν λόγο για τον δάσκαλο που αποτελεί την «πρώτη υπόθεση της παιδείας» και που πρέπει να είναι πιστός σε μια *εθνική αποστολή* της οποίας κύριος σκοπός είναι το «Εθνικόν Ιδεώδες το οποίο βρίσκεται σε αρμονία με το Ανθρωπιστικόν και το Κοινωνικόν ιδεώδες»<sup>145</sup>. Έτσι μόνο κατά το έτος 1947 εκδιώχνονται από την εκπαίδευση περίπου 4.000 εκπαιδευτικοί<sup>146</sup>, επί θητείας γενικού γραμματέα Υπουργείου Παιδείας του Ευάγγελου Παπανούτσου, επιφανούς κεντρώου παιδαγωγού, ένθερμου υποστηρικτή της δημοτικής γλώσσας και άλλων εκπαιδευτικών εκσυγχρονισμών.

Υπό το βάρος των διωγμών, των εκτελέσεων και της συνεχούς πίεσης πραγματοποιείται η αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων στο συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών, όπου οι εθνικόφρονες δυνάμεις της *νομιμότητας* κυριαρχούν πλέον στη διοίκηση της Διδασκαλικής

---

<sup>145</sup> Μαριώλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου, μεταπτυχιακή εργασία*, Αθήνα 2013, σελ. 19

<sup>146</sup> Έλλη Αλεξίου, *Απαντα, Βασιλική Δρυσ, 16α*, Εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα, 1981, σ.142.

Ομοσπονδίας Ελλάδος (ΔΟΕ), η οποία αποκτά ανοιχτά αντικομμουνιστικά χαρακτηριστικά. Είναι χαρακτηριστική η στάση της ΔΟΕ απέναντι στο ζήτημα της πρώτης γυναίκας που εκτελείται με το Γ΄ Ψήφισμα, την σλαβομακεδονικής καταγωγής νηπιαγωγό Ειρήνη Γκίνη (Μίρκα Γκίνοβα). Η Ομοσπονδία αρνείται να βγάλει ψήφισμα καταδίκης της εκτέλεσης αφού με βάση το κατηγορητήριο «...ήθελε να αποσπάσσει μέρος εκ του όλου της επικράτειας ήτοι την Ελληνικήν Μακεδονίαν»<sup>147</sup>, επομένως θεωρεί την εκτέλεση απολύτως δικαιολογημένη και «...δεν δύναται να διαμαρτυρηθεί»<sup>148</sup>.

Ιδιαίτερα και μετά την ΙΘ΄ Γενική Συνέλευση του κλάδου όπου και επικυρώνεται η εθνικόφρονη στροφή της, γι' αυτό άλλωστε και χαρακτηρίζεται ως «ιστορική», η Ομοσπονδία δηλώνει έτοιμη να «διαφοτίση την Κοινήν και Επίσημον γνώμην» για την προσήλωση του κλάδου στο «Εθνικόν Ιδεώδες» και να αποκαταστήσει «...την υπόληψίν του, την οποίαν πολλοί διεμφισβήτησαν εσχάτως εκ της συμμετοχής ελάχιστων εξωμοτών ασκησάντων το επάγγελμα του διδασκάλου εις τον κατά της Πατρίδος αντάρτικον αγώνα»<sup>149</sup>. Οι σύνεδροι διακηρύττουν ότι συμφωνούν με τα μέτρα εξυγίανσης του κλάδου και συνιστούν απλά να μην γίνουν αδικίες<sup>150</sup>. Η σύσταση αυτή μάλιστα φαίνεται να είναι δικαιολογημένη, καθώς η μανία που επέδειξε το κράτος για την εκκαθάριση της εκπαίδευσης από οποιοδήποτε στοιχείο θεωρούσε ως απειλητικό, οδήγησε τη ΔΟΕ λίγο αργότερα να διαμαρτυρηθεί μέσα από τις στήλες του Διδασκαλικού Βήματος, συμβουλεύοντας την κυβέρνηση να έχει ως «μόνον κριτήριον» στον αγώνα που «...διεξάγη εναντίον της προδοτικής ανταρσίας [...] μόνον τα Ελληνικά αισθήματα» του εκπαιδευτικού, αφού αυτή είναι η ανγκαιότητα που προκύπτει τώρα για να αντιμετωπιστεί ο «μεγάλος από Βορά κίνδυνος», και όχι γενικά τις πολιτικές ιδεολογίες, οι οποίες «...δεν ημπορούν να θεωρηθούν ως κριτήρια εν προκειμένω», αφού σύμφωνα με αυτή την τακτική «...εκδιώχθησαν και αθώοι» όπως επισημαίνει η ανακοίνωση της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας<sup>151</sup>. Είναι χαρακτηριστική δηλαδή η έκκληση της διοίκησης του συνδικαλιστικού

---

<sup>147</sup> Γαλάνη, Γ. (2017). Από την Αντίσταση στην Εθνοφοροσύνη. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 24/09/2017. Ανακτήθηκε απο: <https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/124719-apo-tin-antistasi-stin-ethnikofrosyni>. Το παραπάνω απόσπασμα άντλησε ο αρθρογράφος από το αρχείο του Διδασκαλικού Βήματος, ιστορικού εντύπου της ΔΟΕ, από το τεύχος με ημερομηνία έκδοσης 15/11/1946. Το αρχείο που ερευνήθηκε για την παρούσα εργασία παρουσιάζει μια διακοπή στην έκδοση του Διδασκαλικού Βήματος από τον Ιούλιο του 1936 μέχρι και τον Ιούλιο του 1947.

<sup>148</sup> Ο.π., Στο ίδιο.

<sup>149</sup> Διδασκαλικό Βήμα, περίοδος Γ΄, αρ. φύλ. 50, 30 Ιουλίου 1947.

<sup>150</sup> Ο.π., Στο ίδιο.

<sup>151</sup> Διδασκαλικό Βήμα, περίοδος Γ΄, αρ. φύλ. 51, 10 Σεπτεμβρίου 1947.

οργάνου των εκπαιδευτικών προς το αστικό κράτος για ψύχραιμη εξέταση των πολιτικών πεποιθήσεων των συναδέλφων τους, ώστε να υπάρχει σύμπλευση όλων των πολιτικών αποχρώσεων και πιο αποτελεσματικά να διεξαχθεί ο αγώνας ενάντια στον κοινό εσωτερικό και εξωτερικό κομμουνιστικό εχθρό.

Σε θεωρητικό επίπεδο, σημαντική συμβολή στον ιδεολογικό εξοπλισμό της αντικομμουνιστικής επίθεσης, κατέχει ο επιφανής παιδαγωγός, κύριος εκπροσώπου του Δημοτικισμού στη χώρα και πρώην φίλος του Δ. Γληνού με τον οποίο υπήρξαν για πολλά χρόνια συνοδοιπόροι στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, Αλέξανδρος Δελμούζος ο οποίος στα 1947 θα συγγράψει το βιβλίο του με τίτλο Παιδεία και Κόμμα. Το βιβλίο αυτό αποτελεί μια προσπάθεια αποδόμησης του εκπαιδευτικού έργου που συντελέστηκε στα βουνά της Ελλάδας από το ΕΑΜ., φανερώνοντας έτσι και την ανησυχία του αστικού κόσμου για την αυξημένη επίδραση του ΚΚΕ στις λαϊκές μάζες, κατά τον απόηχο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, και ιδιαίτερα στους νέους τους οποίους *«κρατούσε στα δίχτυα του η λάμψη ενός πανανθρώπινου ιδανικού, όσο και αν ήταν ήταν ρηχό και εξαφάνιζε τους πιο πολύτιμους θησαυρούς με τα μέσα που χρησιμοποιούσε για την επιτυχία του: το μίσος, την ωμή βία και την πνευματική σκλαβιά»*<sup>152</sup>. Ο Αλ. Δελμούζος, χωρίς να μπορέσει να παραλείψει το γεγονός ότι το ΕΑΜ και η ΕΠΟΝ αποτέλεσαν τις πιο μαζικές και πιο δραστήριες αντιστασιακές οργανώσεις, θα εστιάσει την επιχειρηματολογία του στο ότι οι σκοποί τους ήταν ιδιοτελείς για να επιβάλει το ΚΚΕ την εξουσία του η οποία παρουσιάζεται πιο ολοκληρωτική και από το καθεστώς Μεταξά<sup>153</sup>. Πέρα όμως από τις κατηγορίες περί *δολοφόνων* και *ματωμένων αναγνωστικών*, ενδιαφέρον παρουσιάζει η προτροπή του προς τους δασκάλους για συμμόρφωση. Αφού πρώτα παραδέχεται ότι ακολούθησαν μαζικά το ΚΚΕ και ακόμα ό τι μέσα από αυτήν τους τη δράση, είδαν οι ίδιοι στην πράξη την παιδαγωγική δυναμική που απελευθερώνουν οι ηθικές αξίες που ανυψώνουν το άτομο<sup>154</sup>, επιμένει να παρουσιάζει την παιδεία σαν κάτι ουδέτερο και αταξικό και πως η μόνη ανώτερη αξία που πρέπει να καθοδηγεί τον δάσκαλο είναι αυτή του *έθνους*, ενώ φροντίζει παράλληλα να υπενθυμίσει στους εκπαιδευτικούς ότι τους περιμένει ο δρόμος του διωγμού αν συνεχίσουν και επιμένουν να επηρεάζονται από τις ιδέες του ΚΚΕ.

---

<sup>152</sup>Αλ. Δελμούζος, Παιδεία και Κόμμα, Αλικιώτης και Υιοί, Αθήνα, 1947, σελ. 20

<sup>153</sup>Ο.π., σελ. 12

<sup>154</sup>Ο.π., σελ. 27

## 3.2 Τα πρώτα χρόνια μετά τον εμφύλιο και η Κεντρική διακυβέρνηση

### Το νομοθετικό πλαίσιο

Με δεδομένη τη στρατιωτική ήττα του ΔΣΕ, ο έντονος αμερικανικός παρεμβατισμός της περιόδου και η εγχώρια αστική τάξη προκρίνουν τις κεντρώες κυβερνήσεις Βενιζέλου - Πλαστήρα ως τις πλέον κατάλληλες να διαχειριστούν τη μετεμφυλιακή κατάσταση, στην προσπάθεια για ανασυγκρότηση του κράτους και πολιτική σταθερότητα, ενώ οι πιο *συντηρητητικές* εναλλακτικές (βλ. Παπάγος) παραμερίζονται προσωρινά οξύνοντας την ενδοαστική αντιπαράθεση. Η ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας μέσω του σχεδίου Μάρσαλ παρουσιάζει σοβαρές καθυστερήσεις σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της δυτικής Ευρώπης που δέχονται την αντίστοιχη βοήθεια και το κεντρώο μίγμα αντικομμουνισμού και συνέναισης (συνθήματα περί *ειρηνεύσεως*, κλεισίματος Μακρονήσου κ.α., που εξέφραζαν τότε μεγάλη μερίδα του ελληνικού πληθυσμού) θεωρείται ως το πιο αποδοτικό προκειμένου να ολοκληρωθεί η ήττα του κομμουνιστικού κινήματος και σε πολιτικό- ιδεολογικό επίπεδο.

Το νομικό οπλοστάσιο της προηγούμενης περιόδου όχι απλά διατηρείται αλλά και ενισχύεται με την επαναφορά του μεταξικού νόμου 375/36 περί κατασκοπείας, που στις νέες συνθήκες αποτελεί και πιστοποιητικό στράτευσης με την αμερικανική εξωτερική πολιτική στην ψυχροπολεμική αντιπαράθεση της με την ΕΣΣΔ, αλλά και με την ψήφιση του 1707/51 περί *πρόσκλησης ιδιωτών δι' εκτέλεσιν ειδικής υπηρεσίας* με βάση τον οποίο συγκροτούνται τα Τάγματα Ειδικής Ασφαλείας που στελεγχώνονται από *εθνικόφρονες πολίτες*<sup>155</sup>. Οι διακηρύξεις των κεντρώων για εξομάλυνση και κοινωνική ειρήνη, περνούν μέσα από την αναγκαία για το αστικό κράτος συνέχιση της σκληρής καταστολής.<sup>156</sup>

---

<sup>155</sup>Ραζάκος, Χ. (2017). Το νομικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου 1950 - 1967. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2017, τ. 2, σελ. 44

<sup>156</sup> Σε ανακοίνωσή του, το ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ (7/3/1951) καταγγέλει την ύπαρξη 40.000 φυλακισμένων και εξορίστων και 3.000 καταδικασθέντων σε θάνατο. «*Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*», τ. 7ος, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 1995, σελ. 130.



Παράλληλα η συνταγματική αναθεώρηση στις 21/12/1951 που διαπνέεται από ένα πνεύμα φιλελευθερισμού και δημοκρατίας με αντιφατικές διαστάσεις ως προς το ρόλο του θεσμού της βασιλείας αλλά και ως προς την περιστολή μιας σειράς ατομικών ελευθεριών, διαμορφώνει και το απαραίτητο εκείνο νομικό έδαφος για ένταση των διώξεων στην εκπαίδευση υπό το μανδύα της εθνικοφροσύνης. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στο νέο Σύνταγμα στη νομική θωράκιση του κράτους από *απειλητικές δραστηριότητες των δημοσίων υπαλλήλων*. Η απεργία στο δημόσιο απαγορεύεται ρητά (άρθρο 11)<sup>157</sup>, ενώ με βάση το άρθρο 100, «*Ο δημόσιος υπάλληλος οφείλει πίστην και αφοσίωσιν εις την Πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη*» καθώς επίσης διασαφηνίζεται πως «*...ιδεολογία σκοπούσαι την διά βιαιών μέσων ανατροπήν του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου*»<sup>158</sup>. Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την απομάκρυνση των *μη εθνικοφρόνων εκπαιδευτικών*, ενώ τα ιδεολογικά πλαίσια της εκπαίδευσης στα οποία οφείλουν να κινούνται οι εκπαιδευτικοί χαράσσονται ξεκάθαρα στο άρθρο 16, με βάση το οποίο η διδασκαλία έχει πλέον και επίσημα ως σκοπό «*...την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της ηθικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάση των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού*».<sup>159</sup>

## **Η εκπαίδευση**

Η αύξηση του κύρους του ΚΚΕ κατά τη δεκαετία '40 σε πλατιές λαϊκές μάζες καθώς και η συμμετοχή μεγάλης μερίδας του πληθυσμού (και του μαθητικού) με διάφορους τρόπους στις γραμμές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ή και του ΔΣΕ, δημιούργησαν την ανάγκη για πειστικότερα αφηγήματα της αστικής τάξης προκειμένου να μην εμφανίζονται άλλες διαρροές στην προσπάθεια της για ιδεολογική κυριαρχία στις λαϊκές συνειδήσεις.

---

<sup>157</sup> *Σύνταγμα της Ελλάδος*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1 Ιανουαρίου 1952, τεύχος 1<sup>ον</sup> αρ. φυλ.1, άρθρο 11. σελ.4, <https://library.parliament.gr> ( ημ.πρόσβασης 11/3/2021)

<sup>158</sup> *Σύνταγμα της Ελλάδος*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1 Ιανουαρίου 1952, τεύχος 1<sup>ον</sup> αρ. φυλ.1, άρθρο 100. σελ.15, <https://library.parliament.gr> ( ημ.πρόσβασης 11/3/2021)

<sup>159</sup> *Σύνταγμα της Ελλάδος*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1 Ιανουαρίου 1952, τεύχος 1<sup>ον</sup> αρ. φυλ.1, άρθρο 16. σελ.5, <https://library.parliament.gr> ( ημ.πρόσβασης 11/3/2021)

Από αυτή τη σκοπιά είναι χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρει στην κεντρική του ομιλία<sup>160</sup> στο συνέδριο Γενικών Επιθεωρητών και Επιθεωρητών Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης που πραγματοποιείται στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1949, ο Κωσταντίνος Τσάτσος από τη θέση του υπουργού Εθνικής Παιδείας της κυβέρνησης Σοφούλη (κυβέρνηση σύμπραξης λαϊκών και φιλελεύθερων). Όντας θαυμαστής και ο ίδιος του αμερικάνικου φιλελευθερισμού, εισηγείται την ένταξη στο εκπαιδευτικό αναλυτικό πρόγραμμα του μαθήματος *Αγωγής του πολίτου*, ως γνωστικό όπλο ιδεολογικού εξοπλισμού των εκπαιδευτικών απέναντι στην κομμουνιστική ιδεολογία, που θα έχει ως βασικό σκοπό την ανάδειξη της ανωτερότητας της «Δημοκρατίας» έναντι του κομμουνισμού αφού «...ο κομμουνισμός δεν καταπολεμείται με άρνησιν μόνον» αλλά «Χρειάζεται και αντίθετον θέσιν». Ιδιαίτερα μάλιστα σε συνάρτηση με την πτώση της Μεγάλης Ιδέας, τονίζει πως δεν έχει βρεθεί ακόμη ο κατάλληλος εθνικός μύθος που να αντιταχτεί επαρκώς στην επιστημονική κοσμοθεωρία του μαρξισμού αφού «...τα ανήσυχα και ζωντανά πνευματικώς παιδιά κινδυνεύουν να παγιδευθούν απο τα κομμουνιστικά κηρύγματα καθώς γεννώνται μέσα των ερωτήματα». Σε αυτή τη βάση, θα υποστηρίξει με θέρμη την επιστροφή στις αρχαιοελληνικές ρίζες, προκειμένου να εξυψωθούν απέναντι στον κομμουνισμό τα ιδανικά της Ελευθερίας και τις Δημοκρατίας ως προϊόντα όμως ενός αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και άρα ως τέτοια, είναι ιστορικοί οίολογοι που «...δεν σηκώνει δουλείαν ο τράχηλος του Έλληνας και δεν ανέχεται καθεστώτα βίας τα οποία αντίθετως ο σλαύος χρειάζεται για να υπάρξει». Εθνικοφροσύνη και φιλελευθερισμός - αντιολοκληρωτισμός συναντιούνται σε ένα ανορθολογικό κράμα, το οποίο εντοπίζει ως φυλετική την αιτίαση που δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή η κομμουνιστική ιδεολογία, τόσο ως ξενική κληρονομιά *κατώτερων* λαών όσο και ως ιδεολογικός φορέας *ανελεύθερων* καθεστώτων.

Η έντονη επίδραση των κομμουνιστικών ιδεών στη νεολαία, αλλά και η ανάγκη του εκπαιδευτικού συστήματος να αντιπαρατεθεί αποτελεσματικά με αυτές, φαίνεται και από διάφορα παιδαγωγικά συνέδρια της εποχής όπου εντάσσουν στη θεματολογία τους αυτοτελείς

---

<sup>160</sup> Υπουργείον Εθν. Παιδείας, Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαιδευτικών (Γενικών Επιθεωρητών Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, Επιθεωρητών Δημ. Σχολείων και Υγειον. Επιθεωρητών Σχολείων), Εν Αθήναις, 17 – 22 Οκτωβρίου 1949, σ. 400 – 402, στο Μαριόλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου*, μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα 2013, σελ. 12

ενότητες για «Επιχειρήματα κατά του Κομμουνισμού»<sup>161</sup>, ενώ χαρακτηριστική είναι και η αγωνία που εκφράζει η ΔΟΕ, η οποία αποφασίζει το 1950 την αναστολή απεργιακής κινητοποίησης για ορισμένα συντεχνιακά αιτήματα, με την αιτιολογία ότι το παρατεταμένο κλείσιμο των σχολείων συμβάλλει στη «*στροφή της νεολαίας προς αντιχριστιανικές και αντεθνικές ιδέες, επακόλουθα της τριπλής Κατοχής και της εθνοκτόνου ανταρσίας*»<sup>162</sup>.

Στις 28 Μαΐου του 1949 το Υπουργείο Παιδείας προκηρύσσει διαγωνισμό συγγραφής βοηθητικών σχολικών εγχειριδίων για μια σειρά μαθήματα, μεταξύ αυτών και της Ιστορίας για Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού. Η προκήρυξη δεν διατύπωνε με σαφήνεια μέχρι ποια περίοδο θα έπρεπε να καλύπτει η ύλη των βιβλίων στην ιστορία, απλά ανέφερε πως αυτή «*πρέπει να προσαρμόζεται προς τα σχετικά απαιτήσεις του ισχύοντος προγράμματος*»<sup>163</sup> (βλ. αναλυτικό πρόγραμμα του 1913, που μέχρι τότε κάλυπτε έως και την περίοδο βασιλείας του Γεωργίου Α΄). Ταυτόχρονα, η ανοχή στην επιλογή τόσο της δημοτικής, όσο και της καθαρεύουσας γλώσσας για τη συγγραφή των βιβλίων, αντανakλούσε και τις «ισορροπίες ανάμεσα σε συντηρητικούς και φιλελεύθερους εκπαιδευτικούς κύκλους»<sup>164</sup>. Το ρευστό πολιτικό τοπίο της εποχής θα αποτυπωθεί τελικά στις έντονες διαφοροποιήσεις που θα παρουσιάσουν τα σχολικά εγχειρίδια της Ιστορίας όσον αφορά το σημαίνοντα ρόλο που έπαιξαν οι διάφορες πολιτικές προσωπικότητες, όμως κυρίως το διάχυτο πνεύμα της εθνικοφροσύνης με ορισμένες δόσεις αντικομμουνιστικών αναφορών, θα αποτελέσουν το κοινό σημείο τομής των περισσότερων συγγραφικών τάσεων.

### 3.3 Ο εκσυγχρονισμός του αστικού κράτους και η διακυβέρνηση της Δεξιάς (1953-1963)

---

<sup>161</sup> *Επιστημονικό Βήμα*, αρ. φύλ. 2, Νοέμβριος 1953, σελ. 25. Στο 9ο Γενικό Παιδαγωγικό Συνέδριο Περιφέρειας Γρεβενών, το 1ο μέρος του θεματικής ενότητας «Επιχειρήματα κατά του Κομμουνισμού», θα αφιερωθεί σε «*καθαρώς επιστημονικά επιχειρήματα κατά των θεωριών του Μαρξ, Λένιν και Στάλιν*», ενώ το 2ο μέρος θα απασχολήσει η «*εκ της 25ετούς εφαρμογής του κομμουνισμού εν Ρωσία και η δια της εν Ελλάδι επαναστατικής του απόπειρας*».

<sup>162</sup> *Διδασκαλικό Βήμα*, περίοδος Γ΄, αρ. φύλ. 130, 10 Φεβρουαρίου 1950.

<sup>163</sup> Υπ.Απόφ., 17465/28.5.1949Φ.Ε.Κ. 43/10.6.1949, Παράρτημα), *Περί του τρόπου συντάξεως του χρόνου της υποβολής και της κρίσεως εγχειριδίων ιστορίας προς χρήση των Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων του Δημοτικού σχολείου*

<sup>164</sup> Μαριώλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου*, μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα 2013, σελ. 12

## Το νομοθετικό πλαίσιο

Στο κυβερνητικό τιμόνι της δεκαετίας 1953 - 1963 βρίσκετα η δεξιά παράταξη, αρχικά με την κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού και πρωθυπουργό τον Παπάγο και στη συνέχεια από το 1955 κι έπειτα, με την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) του Κ. Καραμανλή. Είναι η περίοδος της ανασυγκρότησης της ελληνικής καπιταλιστικής οικονομίας με μεγάλες ξένες και εγχώριες ιδιωτικές επενδύσεις και ολοκληρωτική πρόσδεση της αστικής τάξης της χώρας με τους διεθνείς οργανισμούς του ΝΑΤΟ και λίγο αργότερα της ΕΟΚ. Το προηγούμενο νομικό πλαίσιο διατηρείται επίσης ανέπαφο. Σημαντική είναι συμβολή των συγκεκριμένων κυβερνήσεων στη δράση μιας σειράς παρακρατικών μηχανισμών που δρουν στο συνδικαλιστικό κίνημα, σε φοιτητικούς συλλόγους, στο στρατό κλπ. Συνεχίζονται ακάθεκτα οι διώξεις μελών του ΚΚΕ και της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ) και συτηματοποιείται η τακτική του *φακελώματος* και των πιστοποιητικών *κοινωνικών φρονημάτων*. Ιδιαίτερα τα τελευταία θα αξιοποιηθούν από την κεντρώα αντιπολίτευση, στην προσπάθεια ενός πλαστού διαχωρισμού, θέλοντας να αποδώσουν στην ωμή κρατική παρέμβαση χαρακτηριστικά δεξιάς εμμονής (το λεγόμενο *κράτος της Δεξιάς*)<sup>165</sup>.

Ωστόσο τόσο η ανάγκη εκσυγχρονισμού του κράτους στα φιλελεύθερα πρότυπα των δυτικών καπιταλιστικών χωρών που απαιτούσε έναν έστω τύποις εκδημοκρατισμό, όσο και η άνοδος του εργατικού κινήματος και η πίεση που αυτό ασκούσε απέναντι σε φαινόμενα αυταρχισμού, οδήγησαν σε αυξομειώσεις την πολιτική καταστολής (παύση εκτελέσεων, σταδιακή μείωση των διώξεων). Βέβαια ο ΑΝ 509/47 παραμένει σε ισχύ και μάλιστα, με διαλυμένες πια τις κομματικές οργανώσεις του ΚΚΕ το οποίο δρα παράνομα πλέον μέσα από την ΕΔΑ, διευρύνεται το πεδίο εφαρμογής του απαγορεύοντας κάθε απόπειρα οργανωτικής ανασύστασης του ΚΚΕ. Σε ισχύ παραμένει επίσης και ο 375/36 περί κατασκοπίας με βάση τον οποίο συνεχίζουν να γίνονται πολλές παραπομπές σε δίκη, παρόλο το ρεύμα ανόδου της απήχησης της ΕΔΑ.

---

<sup>165</sup>Ραζάκος, Χ. (2017). Το νομικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου 1950 - 1967. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2017, τ. 2, σελ. 45

## Η εκπαίδευση

Στην εκπαίδευση εντείνεται ένα ασφυκτικό πλέγμα ελέγχου των πεποιθήσεων των εκπαιδευτικών μέσω του θεσμού του Επιθεωρητή της Εκπαίδευσης αφού «ο διδάσκαλος πρέπει πρωτίστως να είναι Έλληνας [...] να κινείται, να εργάζεται, να δρα ως Έλληνας» κόντρα στις «σειρήνες του διεθνοκομμουνισμού» για «υλικόν πλούτον και υλιστική αντίληψιν της ζωής»<sup>166</sup>. Είναι μάλιστα έντονη η προτροπή των Επιθεωρητών προς τους εκπαιδευτικούς για «...μέγιστον έργον και πέραν των τεσσάρων τοίχων της αιθούσης»<sup>167</sup>. Ο εκπαιδευτικός δηλαδή πρέπει να λειτουργεί ως το ιδανικό εθνικό πρότυπο καθώς λόγω της φύσης του επαγγέλματος, αποτελεί τον απαραίτητο εκείνο συνδετικό κρίκο της κρατικής εξουσίας με την υπόλοιπη κοινωνία. Η ίδια αγωνία εντοπίζεται και σε αρθρογραφία του Επιστημονικού Βήματος, όπου η στενότερη συνεργασία του σχολείου με τους γονείς παρουσιάζεται ως το μέσο για τη σωτηρία του έθνους και της φυλής, την ίδια στιγμή βέβαια που εκφράζεται και η δυσφορία για την «αδιαφορία» των γονέων επειδή δεν πληρώνουν τα υπέρογκα για τις συνθήκες της εποχής σχολικά έξοδα, αλλά και για τη μεγάλη σχολική διαρροή<sup>168</sup>. Παράλληλα, το ελληνοχριστιανικό πνεύμα που εισήγαγαν πρώτοι οι κεντρώοι κυβερνώντες στο Σύνταγμα, καλλιεργεί το απαραίτητο έδαφος για τη δράση μιας σειράς εκκλησιαστικών και παρεκκλησιαστικών οργανώσεων μέσα στα σχολεία (ενδεικτικά αναφέρουμε τα κατηχητικά, τη Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, την οργάνωση ΖΩΗ, κ.α.), που ανέλαβαν αναβαθμισμένο ρόλο στο περιεχόμενο και στη μορφή της εκπαίδευσης.

Ο δάσκαλος επομένως σύμφωνα με τις οδηγίες των επιθεωρητών, για να λειτουργεί ως εμπνευστής του εθνικού ιδεώδους στην κοινωνία, πρέπει να έχει άμεμπτο ήθος αλλά και απόλυτη πίστη στην αποστολή της ελληνικής φυλής, η οποία φυλή θεωρείται ανώτερη, διαλεχτή και θεόσταλη και απόδειξη γι' αυτό μπορεί να είναι από το ότι γεννήθηκε σε ελληνικά εδάφη ο Μ. Αλέξανδρος και ότι η γραφή του Ευαγγελίου έγινε στην ελληνική γλώσσα, μέχρι το ότι «...η πρώτη νίκη κατά του Χιτλεροφασισμού και έπειτα του διεθνοκομμουνισμού εδόθη εδώ, εις

---

<sup>166</sup> Ιωάννου Αρχιμανδρίτου, Γενικού Επιθεωρητή, *Τι παρατηρεί τι ελέγχει τι αξιολογεί ο επιθεωρητής*, Πάτραι, εκδ. Τούλας – Μαυράκος, 1959, κεφ. Η' για τις ιδεολογικές πεποιθήσεις του εκπαιδευτικού.

<sup>167</sup> Ο. π., Στο ίδιο.

<sup>168</sup> *Επιστημονικό Βήμα*, αρ. φύλ. 2, Νοέμβριος 1953, σελ. 28

αυτόν τον τόπον»<sup>169</sup>. Ο επιθεωρητής παρακολουθεί την εκπαιδευτική διαδικασία και καλεί σε συζήτηση τον εκπαιδευτικό προκειμένου να διαπιστώσει αν κρίνεται κατάλληλος για το επάγγελμα αφού «...δεν είναι νοητή άσκησης έργου αγωγής υπό εκπαιδευτικού αμφιβόλου εθνικού ψυχικού περιεχομένου». <sup>170</sup> Από το κλίμα ελέγχου δηλαδή απουσιάζει κάθε παιδαγωγικό κριτήριο και γενικώς ένα στοιχειώδες επιστημονικό υπόβαθρο που να έχει ως σκοπό την ουσιαστική αναβάθμιση του εκπαιδευτικού έργου. Σε αυτή τη βάση η παιδαγωγός και ιστορικό στέλεχος του ΚΚΕ Ρόζα Ιμβριώτη, θα κταγγείλει από το βήμα της Α΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης της Ενιαίας ΕΔΑ το 1956, την απόλυση περίπου 1.300 εκπαιδευτικών κατά τις χρονιές 1953-1956, λόγω των *δημοκρατικών τους φρονημάτων*<sup>171</sup>.

Την περίοδο αυτή έχουμε και δεύτερη προκήρυξη συγγραφής σχολικών εγχειριδίων για τη ΣΤ΄ και Ε΄ δημοτικού, αυτή τη φορά με πολύ πιο σαφείς κατευθύνσεις. Στη νέα προκήρυξη του 1954<sup>172</sup>, τονίζεται πλέον ότι σκοπός του βιβλίου πρέπει να είναι η καλλιέργεια «εθνικού φρονήματος» με έμφαση στις «μεγάλες ηρωικές προσωπικότητες». Η σημαντικότερη ίσως διαφορά με την προκήρυξη του 1949 είναι ότι δηλώνεται πια ξεκάθαρα, πως η διδακτέα ύλη πρέπει να περιλαμβάνει τη λήξη του «συμμοριτοπολέμου». Μάλιστα, ενώ η κυρίαρχη αντίληψη της εποχής ήθελε τα περισσότερα βιβλία να σταματάνε την ύλη στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όπως συνέβαινε με το μοναδικό εγχειρίδιο που χρησιμοποιούταν στο Γυμνάσιο μέχρι και τα χρόνια της δικτατορίας, στο δημοτικό φαίνεται να δίνεται έντονη βαρύτητα στην ιδεολογική χειραγώγηση της νέας γενιάς, εξαιτίας των πολύ μεγάλων ποσοστών σχολικής διαρροής κατά τη μετάβαση από την *Στοιχειώδη στη Μέση εκπαίδευση*<sup>173</sup>.

Ένα τρίτο στοιχείο που εισάγεται με σαφήνεια στη νέα προκήρυξη είναι η σύσταση προς τους συγγραφείς να αποφύγουν διατυπώσεις «...δυνάμεναι να θίξουν λαούς, προς ους ήλθομεν

---

<sup>169</sup> Ιωάννου Αρχιμανδρίτου, Γενικού Επιθεωρητή, *Τι παρατηρεί τι ελέγχει τι αξιολογεί ο επιθεωρητής*, Πάτραι, εκδ. Τούλας – Μαυράκος, 1959, κεφ. Η΄ για τις ιδεολογικές πεποιθήσεις του εκπαιδευτικού.

<sup>170</sup>Ο. π., Στο ίδιο, σελ. 91

<sup>171</sup>Πολυχρονιάδη, Δ. (2016). *Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης της περιόδου 1950 - 1960. Η περίπτωση της απεργίας της ΔΟΕ (Δασκάλων) του 1957*. Ανακτήθηκε από: <https://omsisite.wordpress.com/2016/02/07>

<sup>172</sup> ΥΠΕΠΘ, Προσκλήσεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 47525, «Περί του τρόπου της συντάξεως, του χρόνου της υποβολής και της χρήσεως εγχειριδίων Ιστορίας προς χρήσιν των Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεων του δημοτικού σχολείου», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 41, σ.1593, Εν Αθήναις τη 7 Μαΐου 1954

<sup>173</sup> Μαριόλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου*, μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα 2013, σελ. 14

*εις σύγκρουσιν εις το εγγύς ή το απώτερον παρελθόν, μεθ' ων όμως σήμερα συνδεόμεθα δια των δεσμών της φιλίας και της αμοιβαίας κατανοήσεως».* Δεν πρόκειται δηλαδή για μια ευαισθησία προς τους διαφορετικούς πολιτισμούς βασισμένη σε κάποια πανανθρώπινα ιδεώδη (αφού όπως θα δούμε άλλωστε δεν λείπουν οι μειωτικοί χαρακτηρισμοί στα βιβλία για άλλους λαούς), αλλά για μία ξεκάθαρη σύμπλευση του συγγραφικού ύφους των βιβλίων με την κατάσταση στην εξωτερική πολιτική της χώρας, φωτογραφίζοντας σαφώς τις ελληνοτουρκικές σχέσεις που είχαν περάσει σε φάση αποκατάστασης με χαρακτηριστικά συμμαχίας στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ.

### **3.4 1964 - 1967: Η Ένωση Κέντρου**

#### **Το νομοθετικό πλαίσιο**

Σε κλίμα γενικότερης κατακραυγής για τη δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγορίου Λαμπράκη από παρακρατικούς μηχανισμούς, στην κυβέρνηση ανέρχεται η Ένωση Κέντρου με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Η αντιπαράθεση στους ενδοαστικούς κόλπους οξύνεται, τόσο μεταξύ των πολιτικών κομμάτων όσο και στο εσωτερικό της ίδιας της κυβέρνησης, που σε συνάρτηση με τη σύγκρουση Παπανδρέου και Παλατιού οδηγούν στις διαδηλώσεις του Ιούλη του 1965 και σε ένα γενικότερο κλίμα πολιτικής αστάθειας, το οποίο θα προσπαθήσει να αποκαταστήσει αργότερα για λογαριασμό της αστικής τάξης η στρατιωτική δικτατορία του 1967.

Παρά τους υψηλούς αντιπολιτευτικούς τόνους της Ένωσης Κέντρου για το κατασταλτικό κράτος της Δεξιάς, αξιοποιούνται στο ακέραιο τόσο η ωμή κρατική βία εναντίον απεργών και άλλων διαδηλωτών, όσο και οι διάφοροι παρακρατικοί μηχανισμοί, ενώ παραμένουν τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων για τους δημόσιους υπαλλήλους και για ορισμένους άλλους κλάδους που αφορούν την ασφάλεια του αστικού κράτους. Το κληρονομημένο από τις προηγούμενες κυβερνήσεις νομικό πλαίσιο παραμένει ως έχει. Καταργείται μόνο ο ν. 375/46

περί κατασκοπίας που ήδη από τα χρόνια της ΕΡΕ οι κατηγορίες του δεν μπορούσαν να στοιχειοθετηθούν νομικά παρά μόνο μέσα από τη γελοιοποίηση του δικαστηρίου<sup>174</sup>, ωστόσο όλες οι καταδικαστικές του αποφάσεις παραμένουν σε ισχύ όπως σε ισχύ παραμένει άλλωστε και ο ΑΝ 509/47 παρά τις προεκλογικές δεσμεύσεις της Ένωσης Κέντρου για κατάργηση του<sup>175</sup>. Μάλιστα το 1965 τίθεται και ζήτημα νομιμότητας της Νεολαίας Λαμπράκη με το πρόσχημα ότι «η παρακολούθηση της Αριστεράς και των παρακρατικών οργάνωσεων της Δεξιάς, των δύο άκρων είναι επιτέλεσις εθνικού και δημοκρατικού καθήκοντος»<sup>176</sup>.

## Η εκπαίδευση

Την εποχή αυτή αναπτύσσονται σημαντικοί αγώνες στην εκπαίδευση με αιχμή αιτήματα γύρω από την ουσιαστική υλοποίηση της δωρεάν παιδείας, για αύξηση του προϋπολογισμού για την εκπαίδευση στο 15%, για εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση. Πολλά από τα αιτήματα ανταποκρίνονται στην ανάγκη εκσυγχρονισμού του αστικού κράτους για καλύτερη σύνδεση της εκπαίδευσης με τις νέες τεχνολογίες που εισάγονται στην παραγωγή και γενικότερα με τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες της καπιταλιστικής οικονομίας για μορφωμένο και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό, γι' αυτό άλλωστε και σε ένα βαθμό υιοθετούνται άλλα στη ρητορεία και άλλα στην πράξη από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου.

Ωστόσο, και παρά το μεταρρυθμιστικό προφίλ της κυβέρνησης, τα αντικομμουνιστικά αντανακλαστικά του αστικού κράτους παραμένουν ισχυρά. Υπουργός Παιδείας αναλαμβάνει ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου δίνοντας έτσι και τον τόνο για τη βαρύτητα που πρέπει να έχει η μορφή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Εμβληματική για τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης είναι εδώ η εγκύκλιος 1010 (11/3/1965) που αποστέλει ο ίδιος ο πρωθυπουργός προς τους Γενικούς Επιθεωρητές Μέσης Εκπαίδευσης αφού όπως σημειώνει «Γνωρίζω ότι έχουν μέχρι τούδε εκδοθή υπό του Υπουργείου Παιδείας πολλά σχετικά εγκύκλιοι.

---

<sup>174</sup>Ραζάκος, Χ. (2017). Το νομικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου 1950 - 1967. *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2017, τ. 2, σελ. 47

<sup>175</sup> Ο.π., Στο ίδιο

<sup>176</sup> «Ελευθερία» 20/1/1965, στο Γκίκας, Α. (2020). Κρατική βία, αυταρχισμός, καταστολή. Στο DNA της «Δεξιάς» ή της αστικής εξουσίας συνολικά; *Ριζοσπάστης*, 12/12/2020, σελ. 24



*Αλλά επεθύμουν, λόγω της μεγάλης σοβαρότητας του θέματος, να επικοινωνήσω και εγώ προσωπικώς μεθ' υμών»<sup>177</sup>.*

Με τη συγκεκριμένη οδηγία, στην ουσία το Υπουργείο καλούσε τους εκπαιδευτικούς να καταδώσουν στην υπηρεσία, τους μαθητές και τους συναδέλφους τους για κάθε ύποπτη κομμουνιστική δραστηριότητα υπό τη μορφή της Νεολαίας Λαμπράκη. Όπως αναγραφόταν χαρακτηριστικά στην εγκύκλιο: *«Εφιστώ την προσοχήν όλων των καθηγητών και τους καθιστώ υπευθύνους δια πάσαν δραστηριότητα της Νεολαίας Λαμπράκη. Ο ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΧΘΡΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (...) ο εθνικός φρονηματισμός είναι η πρώτη αποστολή του Διδασκάλου (...) τα ιδανικά μας είναι τα ιδανικά του Ελληνοχριστιανικού Πολιτισμού (...) πάσα εκτροπή πρέπει να κολάζεται αυστηρότατα. Και αν συμβεί να υπάρξουν διδάσκαλοι όχι ανήκοντες, αλλά και απλώς συμπαθούντες ή ανεχόμενοι την κομμουνιστικήν προπαγάνδαν, δεν έχουν θέσιν εις την Εκπαίδευσιν»<sup>178</sup>.*

Επιχειρείται τέλος, ένας αναπροσανατολισμός στη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας του γυμνασίου, αφού η κριτική στα μέχρι τότε εγχειρίδια ασκείται ακόμα και από συντηρητικές ακαδημαϊκές φωνές ιδιαίτερα στο ζήτημα της προγονοπληξίας<sup>179</sup>. Η απόπειρα αυτή χωρίς να είναι βέβαια απαλλαγμένη από το πνεύμα του εθνικού ρομαντισμού και της ιστορικής συνέχειας του έθνους, θα μείνει ημιτελής λόγω των συνεχόμενων κυβερνητικών κρίσεων που εντείνονται προς το τέλος της θητείας της Ένωσης Κέντρου και όσο βαδίζουμε προς την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967.

---

<sup>177</sup>Ολόκληρη η εγκύκλιος στο περιοδικό «Θέματα Παιδείας», τεύχ. 69 - 72, σελ. 22

<sup>178</sup> Ο.π., Στο ίδιο

<sup>179</sup>Μαριόλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου*, μεταπτυχιακή εργασία, Αθήνα 2013, σελ. 31

### 3.5 Η αφήγηση των γεγονότων της δεκαετίας του '40 μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας του ελληνικού κράτους και της «υπερορίας»

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, τα σχολικά εγχειρίδια στην Ελλάδα θα παρουσιάσουν αρκετές διαφοροποιήσεις αντανακλώντας και το ρευστό πολιτικό τοπίο της εποχής. Άλλωστε από τις προκηρύξεις δεν προέκυπτε μόνο ένα επικρατέστερο βιβλίο, αλλά πολλά διαφορετικά με την προϋπόθεση ότι θα έπαιρναν την έγκριση του Υπουργείου. Στη συνέχεια οι διάφοροι ιδιώτες συγγραφείς και εκδοτικοί οίκοι εναπέθεταν τις ελπίδες τους στη διακριτική ευχέρια του κάθε συλλόγου διδασκόντων, για το ποιο βιβλίο θα επιλέξει το κάθε σχολείο να χρησιμοποιήσει. Διαφοροποιήσεις βέβαια θα εμφανίσουν και τα προσφυγικά σχολικά συγγράματα, το περιεχόμενο των οποίων ακολουθεί -ανάλογα και την περίοδο- τις αλλαγές στη στάση του ΚΚΕ, όπως αυτές προκύπτουν μέσα από την εσωκομματική διαπάλη με αποκορύφωμα την καθαίρεση του Νίκου Ζαχαριάδη, το όνομα του οποίου (αντίστοιχα και το όνομα του Στάλιν) στα σχολικά βιβλία περνάει από την εξύμνιση στην απόλυτη αφάνεια.<sup>180</sup>

Μέσα σε κλίμα έντονου ανταγωνισμού λοιπόν, παρά τις επιμέρους διαφορές των βιβλίων της Ελλάδας (φιλοβασιλικά, φιλομεταξικά, τίποτα από τα δύο ή και τα δύο μαζί κλπ.) θα ακολουθήσουν όλα τον κυρίαρχο δρόμο αφήγησης του αντικομμουνισμού (ωμού ή και πιο μετριοπαθούς) και της εξύμνισης του ελληνικού έθνους μέσα από απλοϊκά σχήματα, σε μια εποχή που ακόμα οι μνήμες από τα συνταρακτικά γεγονότα της δεκαετίας του '40 είναι νωπές και βαθιά αποτυπωμένες στη συνείδηση της νέας γενιάς. Παρακάτω θα σταθούμε σε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα που αποδίδουν τις κυρίαρχες αστικές παιδαγωγικές ερμηνείες της εποχής, για το πώς διαδραματίστηκαν οι εξελίξεις σε μια δεκαετία πολέμων και κορυφαίων ταξικών αναμετρήσεων. Ταυτόχρονα, θα εξετάσουμε σύντομα και την αντίστοιχη σκοπιά της ηγεσίας των πολιτικών προσφύγων για την ίδια περίοδο, μέσα από το σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας που εκδόθηκε από την ΕΒΟΠ το 1951 και αφορούσε τις μεγαλύτερες τάξεις του δημοτικού και τα επαγγελματικά σχολεία.

---

<sup>180</sup> Μποντίλα Μ., ο.π.

## Για το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Σε γενικές γραμμές η ερμηνεία που συναντάμε σχεδόν σε όλα τα εγχειρίδια για τις αιτίες που οδηγούν στο ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου είναι οι φιλοδοξίες του Αδόλφου Χίτλερ, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «παράφρων»<sup>181</sup> και φιλόδοξος, με σχέδιο να κατακτήσει όλο τον κόσμο. Από κοντά ακολουθεί και ο Μουσολίνι που είχε σκοπό να αναστήσει την «παλαιάν Ρωμαϊκήν Αυτοκρατορίαν»<sup>182</sup>.

Σε δύο εγχειρίδια η έναρξη του πολέμου προσεγγίζεται ως προϊόν αντιθέσεων των «Μεγάλων Δυνάμεων» που «υφίσταντο και μετά την κατάπαυσιν του Πρώτου Μεγάλου Πολέμου»,<sup>183</sup> προκειμένου η Γερμανία να ανακάμψει από τους ταπεινωτικούς όρους της συνθήκης των Βερσαλλιών γιατί «ήθελε πάλι τις παλαιές αποικίες της, στην Αφρική και Ασία»<sup>184</sup>. Σε ένα εγχειρίδιο μάλιστα, συναντάμε και μία ενδιαφέρουσα παραδοχή σχετικά με τη στάση ανοχής των δυτικών καπιταλιστικών κρατών απέναντι στις βλέψεις της ναζιστικής Γερμανίας να συντρίψει το πρώτο εργατικό κράτος που εμφανίστηκε στον κόσμο. Η ανοχή αυτή βέβαια δικαιολογείται ως επιβεβλημένη αφού «επικράτησεν εις την Ρωσίαν ένα νέον είδος πολιτεύματος ανελεύθερον και τυραννικόν, ο κομμουνισμός (1917)». Έτσι οι σύμμαχοι επέτρεψαν στη Γερμανία να «επανεξοπλισθεί δια να σταθή προπύργιον εναντίον των ρωσικών σχεδίων για διάδοσιν του κομμουνιστικού συστήματος εις τα άλλα κράτη»<sup>185</sup>.

Σπάνια επίσης συναντάμε όρους όπως «φασισμός», «εθνικοσοσιαλισμός» ενώ σε κανένα εγχειρίδιο δεν αναφέρεται ο όρος «ναζισμός».

Στο βιβλίο της ΕΒΟΠ η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία εμφανίζεται να παίζει καθοριστικό ρόλο στο ξέσπασμα του πολέμου λόγω των φιλοδοξιών του «να γίνει κοσμοκράτορας»<sup>186</sup>. Ωστόσο, η άνοδος του στην εξουσία εμφανίζεται να συμβαίνει με τη

---

<sup>181</sup> Πάτσης, Αγ., Χ., *Ελληνική Ιστορία Νέων Χρόνων για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού Σχολείου*. 1950, σελ. 125

<sup>182</sup> Παπαδόπουλος, Π., Δούκλιας, Β., *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος δια τους μαθητάς της ΣΤ΄ τάξεως των Δημοτικών Σχολείων* 1960, σελ. 137

<sup>183</sup> Σακκάς, Γ., Κ., *Ιστορία Νέων Χρόνων ΣΤ΄ Τάξεως Δημ. Σχολείου*. 1956, 1η Έκδοση, σελ. 133

<sup>184</sup> Πάτσης, Αγ., Χ., *Ελληνική Ιστορία Νέων Χρόνων για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού Σχολείου*. 1950, σελ. 125

<sup>185</sup> Γιαννιάς, Δ., Γιαννάκος, Δ., *Ιστορία των Νέων Χρόνων τάξις ΣΤ΄*. 1955, σελ. 132

<sup>186</sup> Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία Για τις μεγαλύτερες τάξεις του βασικού σχολείου και τα επαγγελματικά*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951, σ. 233

«βοήθεια του παγκόσμιου καπιταλισμού» προκειμένου να «τον στρέψει εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης»<sup>187</sup>.

### **Για το ρόλο του Ι. Μεταξά**

Ορισμένα εγχειρίδια δεν αναφέρονται καν στο καθεστώς Μεταξά και στην περίοδο 1936 - 1940, ούτε καν στο «ΟΧΙ». Αλλού εξαιρείται η συμβολή του από κοινού με το Βασιλιά ο οποίος αντιλήφθηκε έγκαιρα τον κομμουνιστικό κίνδυνο και τον «εκάλεσεν ως Πρωθυπουργόν», γιατί όσο τα πολιτικά κόμματα «δεν ημπορούσαν να συμφωνήσουν», ο κομμουνισμός «ειργάζετο ελεύθερα»<sup>188</sup>. Γενικά παρουσιάζεται ως το καθεστώς κατά τη θητεία του οποίου η χώρα περιήλθε σε κατάσταση γαλήνης και ησυχίας μέχρι που τη βρήκε ο πόλεμος. Διαφοροποιήσεις φαίνονται επίσης και σχετικά με το «ΟΧΙ» όπου αλλού πιστώνεται μόνο στο Μεταξά, αλλού μόνο στο Βασιλιά και αλλού ως συνολική απάντηση της χώρας.

Στην ιστορική προσέγγιση των πολιτικών προσφύγων, ο Μεταξάς είναι αυτός που επιβάλλει καθεστώς «φασιστικής δικτατορίας» με τη στήριξη *μεγάλων κεφαλαιοκρατών* και της Αγγλίας.<sup>189</sup> Κατά τη διακυβέρνηση του παίρνει σκληρά μέτρα που χτυπάνε τα δικαιώματα των εργαζομένων και ο κύριος στόχος του είναι το ΚΚΕ, το οποίο και επιδιώκει να το «εξαφανίσει».<sup>190</sup> Η εναντίωση του στις δυνάμεις του Άξονα εμφανίζεται συγκυριακή επειδή ακριβώς είχε διαλέξει το αντίπαλο ιμπεριαλιστικό στρατόπεδο των Άγγλων, ενώ ο απλός λαός και οι φαντάροι παρουσιάζονται σαν αυτοί που σήκωσαν το βάρος του ελληνοϊταλικού πολέμου, εμπνεόμενοι μάλιστα και από το γράμμα του Νίκου Ζαχαριάδη που παρατίθεται αυτούσιο στο βιβλίο.<sup>191</sup>

### **Για το ρόλο της Σοβιετικής Ένωσης**

Αρχικά, στα εγχειρίδια ιστορίας της Ελλάδας, δεν αναφέρεται πουθενά ως Σοβιετική Ένωση αλλά παντού συναντάται ως Ρωσία. Δεν παρουσιάζεται ως συμμαχική δύναμη παρά

---

<sup>187</sup> Ο.π., στο ίδιο

<sup>188</sup> Μάνιος, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος, Τάξεις ΣΤ' και Β' έτος συνδιδασκαλίας*, 1956, σελ. 128

<sup>189</sup> Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», ο.π., σ. 230

<sup>190</sup> Ο.π., σ. 232

<sup>191</sup> Ο.π., σ. 234-235

μόνο σε ορισμένα βιβλία και αυτό προς τη λήξη του πολέμου. Γενικά η στάση της περιγράφεται μάλλον ύποπτη. Παρουσιάζεται ως ουδέτερη χώρα που δεν αφουγκράστηκε τις «αντιφασιστικές ευαισθησίες» των συμμάχων που έγκαιρα ρίχτηκαν στη μάχη εναντίον του Χίτλερ, ενώ περισσεύουν οι αναφορές για το σοβιετικογερμανικό σύμφωνο μη επίθεσης του 1939, θέλοντας να αποδώσουν στη Σοβιετική Ένωση στάση φιλική προς τη ναζιστική Γερμανία. Μάλιστα σε ένα εγχειρίδιο παρουσιάζεται να έχει και ευθύνη στην έναρξη του πολέμου, ως ιμπεριαλιστική χώρα που κατέκτησε τη Βαλτική και ζητούσε τη Φιλανδία, τη στιγμή που *«η ανθρωπότητα παρακολουθούσε με συμπάθεια τον μικρό φινλανδικό λαό να υψώνει ανάστημα στον ρωσικό κολοσσό»*<sup>192</sup>. Πουθενά επίσης δεν αναφέρεται η καθοριστική συμβολή της Σοβιετικής Ένωσης στη συντριβή των δυνάμεων του Άξονα. Αυτό αποδίδεται αποκλειστικά στους Συμμάχους.

Αντίθετα, στο εγχειρίδιο της ΕΒΟΠ η Σοβιετική Ένωση είναι ο κύριος στόχος της ναζιστικής Γερμανίας που δέχεται επίθεση στα εδάφη της από τα «στρατεύματα του Χίτλερ». Στην ουσία εμφανίζεται ως η ηγέτιδα δύναμη που συνέτριψε τον Άξονα και που με την καθοδήγηση του Στάλιν διεξήγαγε με συνέπεια τον αντιφασιστικό αγώνα σε αντίθεση με τις αντιφατικές κινήσεις των δυτικών κρατών που συμμάχησαν μαζί της<sup>193</sup>. Ο χαρακτήρας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αποτυπώνεται ως «εθνικοαπελευθερωτικός» με το σκεπτικό ότι οι «φασιστικές χώρες» προσπάθησαν να κατακτήσουν άλλες χώρες και να υποδουλώσουν άλλους λαούς και από αυτήν τη σκοπιά η Σοβιετική Ένωση τέθηκε επικεφαλής του «εθνικοαπελευθερωτικού» πολέμου, όχι μόνο επειδή δέχτηκε και η ίδια επίθεση στα εδάφη της αλλά και γιατί *«απελευθέρωσε από το φασισμό πολλές άλλες χώρες»*.<sup>194</sup>

### **Για το ρόλο των Συμμάχων**

Όλα τα σχολικά εγχειρίδια φροντίζουν να εξαιρούν το ρόλο των συμμάχων ιδιαίτερα των ΗΠΑ και της Αγγλίας οι οποίες εμφανίζονται να σηκώνουν το κύριο βάρος του πολέμου. Οι μεγαλύτερες φιλοφρονήσεις αφορούν βέβαια τις ΗΠΑ που τους αποδίδονται απελευθερωτικά χαρακτηριστικά ως η *«μεγάλη χώρα του Ατλαντικού που έσωσε την κατάσταση και βοήθησε τη Ρωσία που είχε πάθει πανωλεθρία στο Στάλινγκραντ. Επειδή ήταν ανεπτυγμένη χώρα είχε*

---

<sup>192</sup>Καμπανάς, Ι., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος ΣΤ' Δημοτικού*, 1955, σελ. 125

<sup>193</sup> Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», ο.π., σ. 238-239

<sup>194</sup> Ο.π., σ. 240

φτιάξει την ατομική βόμβα [...] έριξε από μία σε Χιροσίμα Ναγκασάκι και παραδόθηκαν οι κίτρινοι»<sup>195</sup>. Ενώ σε άλλο βιβλίο διαβάζουμε ότι οι ΗΠΑ εισήλθαν στον πόλεμο «δια να υπερασπίσουν τας ελευθερίας των μικρών Κρατών του Κόσμου»<sup>196</sup>.

Στο εγχειρίδιο της υπερορίας οι «συμμαχικές» δυνάμεις της Αγγλίας και των ΉΠΑ εμφανίζονται να διαδραματίζουν ρόλο έμμεσης στήριξης και ανοχής στις δυνάμεις του Άξονα, προκειμένου αυτές να παίξουν το ρόλο του πολιορκητικού κριού απέναντι στη Σοβιετική Ένωση. Εκπληρώνουν αργοπορημένα και ασθενικά τη δέσμευση τους απέναντι στην ΕΣΣΔ για τη δημιουργία του «δεύτερου μετώπου» και αυτό μόνο για να ανακόψουν την «απελευθερωτική» προέλαση της.<sup>197</sup>

### **Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος**

Οι κακουχίες του ελληνικού λαού κατά την περίοδο της Κατοχής περιγράφονται συνήθως με τρόπο λιτό και επιγραμματικό κυρίως στη βάση πώς «οι Έλληνες υπέφεραν πολλά από τους βάρβαρους κατακτητές». Λιγότερα εγχειρίδια καταφεύγουν σε πιο λεπτομερείς περιγραφές, ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται στη σκληρότητα των Βουλγάρων οι οποίοι γενικά «εφάνησαν αγριώτεροι των άλλων κατακτητών»<sup>198</sup>.

Η αντίσταση στο εσωτερικό της χώρας εναντίον των κατακτητών περιγράφεται επίσης με συντομία και σε γενικές γραμμές ως προϊόν κάποιου ελληνικού φρονήματος που δεν σκλαβώνεται και «ημπόδιζε [...] το καταστροφικό έργο εναντίον της Φυλής μας»<sup>199</sup>. Αλλού η αντίσταση δεν επιχειρείται να θιχτεί ούτε ως έννοια, ούτε καν ως λέξη αναφέροντας πως «τίποτε δεν κατόρθωσε να κάμψη την αδάμαστη θέληση, την αποφασιστικότητα και τον πατριωτισμό των Ελλήνων. Όλα τα υπέφεραν αγόγγιστα και καρτερικά ως την τελική νίκη»<sup>200</sup>.

---

<sup>195</sup> Δασκαλογιάννης Στ., Μεγαλόπουλος, Σ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. ΣΤ' Δημοτικού Σχολείου*, 1950, σελ. 114

<sup>196</sup> Σακκάς, Γ., Κ., *Ιστορία Νέων Χρόνων ΣΤ' Τάξεως Δημ. Σχολείου*. 1956, 1η Έκδοση, σελ. 133

<sup>197</sup> Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», ο.π., σ. 238-239

<sup>198</sup> Μάνιος, Γ., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος, Τάξις ΣΤ' και Β' έτος συνδιδασκαλίας*. 1956, σελ. 134

<sup>199</sup> Δούκας, Δ., *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος. Προς χρήση των μαθητών της ΣΤ' Τάξεως του Δημοτικού Σχολείου και Β' έτος συνδιδασκαλίας Ε' - ΣΤ'*. 1956, σελ. 149

<sup>200</sup> Αντωνόπουλος, Θ., Παπαευθυμίου, Β., Σαντίκοε, Γ., Σουλιώτης, Χρ., *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδας για τη ΣΤ' τάξη*. 1950, σελ. 118

Γενικότερα το κύριο βάρος της αντίστασης σηκώνεται στη Μέση Ανατολή όπου Κυβέρνηση και Βασιλιάς δίνουν από κοινού τη μάχη μαζί με τους Συμμάχους.

Πουθενά επίσης δεν αναφέρονται ονομαστικά οι μαζικότερες για την περίοδο της κατοχής αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, παρόλο που καταχρηστικά αναφέρονται ορισμένα επιτεύγματα όπως η κατάργηση της επιστράτευσης ή η ένοπλη αντίσταση στα βουνά, που ήταν και τα δύο αποτελέσματα της δράσης του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ. Σε ορισμένα εγχειρίδια επιλέγεται να ονοματιστεί ως καθαρά εθνική αντιστασιακή οργάνωση μόνο ο ΕΔΕΣ και η οργάνωση του Ψαρρού, και αυτό για να γίνει διακριτός ο ρόλος του ΕΑΜ ως «αντεθνική οργάνωση»<sup>201</sup> που δεν είχε ειλικρινείς απελευθερωτικούς σκοπούς και «εκμεταλλεύθη τον πανελλήνιο πόθο του λαού για την εθνική του απελευθέρωση»<sup>202</sup>.

Καμία αναφορά δεν γίνεται επίσης στην ύπαρξη και δράση δοσιλογικών οργανώσεων αφού όπως διαβάζουμε σε ένα μόνο εγχειρίδιο που θίγεται το συγκεκριμένο θέμα με φανερή την προσπάθεια υποτίμησής του «Δεν έχει καμμιά σημασία αν –ελάχιστοι ευτυχώς- εφάνηκαν κακοί Έλληνες [...] η Πατρίδα μας είχε τους ολιγώτερους συνειδητούς προδότες. Αυτοί παραδίδονται στην περιφρόνησιν του ηρωικού λαού μας»<sup>203</sup>.

Η αφήγηση ολοκληρώνεται με τη λήξη του «συμμοριτοπολέμου» ο οποίος ξεκινά από τα Δεκεμβριανά. Εδώ γενικά τα περισσότερα εγχειρίδια δεν εμφανίζονται το ίδιο φειδωλά στις περιγραφές τους όπως μπορεί να έκαναν για την περίοδο της κατοχής<sup>204</sup>. Οι «κομμουνιστικές θηριωδίες» περιγράφονται χειρότερες και από αυτές των κατακτητών<sup>205</sup>, υποκινούμενες από τον εξωτερικό *σλαβικό εχθρό* που συνεργάστηκε με μερικούς «κακούς και διεστραμένους

---

<sup>201</sup> Δούκας, Δ., *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος. Προς χρίσιν των μαθητών της ΣΤ' Τάξεως του Δημοτικού Σχολείου και Β' έτος συνδιδασκαλίας Ε' - ΣΤ'*. 1956, σελ. 149

<sup>202</sup> Ο.π., στο ίδιο

<sup>203</sup> Καμπανά, Ι., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος ΣΤ' Δημοτικού*. 1956, σελ. 138

<sup>204</sup> «Απερίγραπτα είναι τα γεγονότα του κινήματος αυτού: Αρπαγαί, λεηλασία, καταστροφαι οικοδομών, και το χειρότερον άγρια σφαγαί αθών πολιτών, κατά τρόπον τόσον σκληρόν και απάνθρωπον, που επροκάλεσε την φρίκην της ανθρωπότητος», Μπίγκας Μιχ., *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων της Ελλάδος, δια την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*. 1956, σελ. 148

<sup>205</sup> «Μόνο εις την Μακεδονίαν και Θράκην εφόνευσαν 77 ιερεις. Εις το ίδιο τμήμα, οι Γερμανοί εφόνευσαν 22 ιερεις, οι Ιταλοί 6 και οι Βούλγαροι 44. Επίσης έκανσαν χωρία, εκκλησίας και σχολεία[...] ήρπαζον τρόφιμα και άλλα είδη, εφόνευσαν [...]. Εφθασαν εις το σημειον να σταυρώσουν ιερεις εις τα δέντρα...», Μάνιος, Γ., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος, Τάξις ΣΤ' και Β' έτος συνδιδασκαλίας*. 1956, σελ. 136 - 137

Ελληνας»<sup>206</sup>. Έτσι η στρατιωτική νίκη της ελληνικής αστικής τάξης παρουσιάζεται ως το σώσιμο της πατρίδας από τον «κίνδυνο εκσλαβισμού»<sup>207</sup> ενώ φροντίζεται επίσης και εδώ να εξυμνείται ο ρόλος των ΗΠΑ<sup>208</sup> και του προέδρου Τρούμαν για την καθοριστικής σημασίας συμβολή τους στην έκβαση του εμφυλίου<sup>209</sup>.

Στο βιβλίο Ιστορίας που επιμελείται η ΕΒΟΠ από την άλλη, η εσωτερική εθνική αντίσταση είναι ο πιο σημαντικός παράγοντας που ταυτόχρονα με την επέλαση του Κόκκινου Στρατού στα Βαλκάνια, συμβάλλει στην απελευθέρωση της Ελλάδας.<sup>210</sup> Η δημιουργία εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στη χώρα, αναφέρεται ως πρωτοβουλία του ΚΚΕ, καταγράφονται οι σκοποί του ΕΑΜ και τα στρατιωτικά επιτεύγματα του ΕΛΑΣ. Μέσα από την αντιστασιακή δράση αυτών των οργανώσεων, το «αληθινό πνεύμα» του 1821 επέστρεψε στο ελληνικό έθνος<sup>211</sup>. Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα που αποδίδει στο ΕΑΜ την πραγματική ιστορική συνέχεια και δικαίωση των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων του 1821 είναι το κυρίαρχο εκείνη την εποχή και θα χρησιμοποιηθεί για αρκετά ακόμα χρόνια από το ΚΚΕ. Επίσης τα παιδιά της προσφυγιάς είναι τα μόνα παιδιά από την Ελλάδα που θα διδαχθούν επισήμως την ύπαρξη και δράση ελληνικών οργανώσεων και πολιτικών δυνάμεων που συνεργάστηκαν ανοιχτά με τις δυνάμεις του Άξονα, καθώς το βιβλίο κάνει λόγο για τα τάγματα ασφαλείας και τους «κουίςλιγκ» πρωθυπουργούς που τα εξόπλισαν.<sup>212</sup> Αναφέρονται και οι οργανώσεις του ΕΔΕΣ και του ΕΚΚΑ σαν δυνάμεις που πολεμούν τον ΕΛΑΣ και τις καθοδηγεί η «ψευτοκυβέρνηση», το Παλάτι και οι Άγγλοι, σε αντίθεση με το ΕΑΜ που «συνδέθηκε με το λαό».<sup>213</sup> Στη συνέχεια αναφέρονται ως «σοβαρά σφάλματα από την καθοδήγηση του ΕΑΜ» η συμμαχία με την «κυβέρνηση του Καΐρου» και τους Άγγλους οι οποίοι λειτούργησαν σαν

---

<sup>206</sup>Καμπανά, Ι., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος ΣΤ' Δημοτικού*. 1956, σελ. 143

<sup>207</sup>Αντιπάτης, Ν., Αλεξίου, Ελ., Κατσαδήμας, Δ., *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος δθα την ΣΤ' τάξιν των Δημοτικών Σχολείων και το β' έτος συνδιδασκαλίας*. 1956, σελ. 140

<sup>208</sup>«Η διακεκριμένη χώρα της ελευθερίας, η Αμερική έδωκε και εξακολουθεί να δίδει εις την Ελλάδακάθε ηθικήν και υλικήν συνδρομήν...».Καμπανά, Ι., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος ΣΤ' Δημοτικού*. 1956, σελ. 143

<sup>209</sup>«Ο Πρόεδρος των ΗΠΑ Τρούμαν απεφάσισε να ενισχύση τον αγώνα της Ελλάδος και να προστατεύση τηνακεραιότητά της. Έστειλε τότε κάθε είδους βοήθεια...»Παπαδόπουλος, Π., Δούκλιας, Β., *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος δια τους μαθητάς της ΣΤ' τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*. 1960, σελ. 142

<sup>210</sup>Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», ο.π., σ. 242

<sup>211</sup>Ο.π., στο ίδιο

<sup>212</sup>Ο.π.

<sup>213</sup>Ο.π.



«καινούργιοι καταχτητές» και εξαπέλυσαν σφοδρή επίθεση ενάντια στο λαϊκό κίνημα.<sup>214</sup> Ο αγωνιζόμενος λαός στην ουσία εξωθήθηκε ξανά στον αγώνα «ενάντια στο μοναρχοφασισμό και στην ξενοκρατία» και στην ουσία τονίζεται ότι ο αγώνας που ξεκίνησε εκ νέου το 1944 συνεχίζεται ακόμα μέχρι την «εθνική ανεξαρτησία» και την «οριστική λευτεριά του λαού».<sup>215</sup>

## Συμπεράσματα

Η προσφυγοποίηση μεγαλύτερων ή μικρότερων τμημάτων πληθυσμού είναι η επώδυνη απόρροια σφοδρών πολεμικών συγκρούσεων που η ανεξέλεγκτη έντασή τους απλώνεται το ίδιο ανεξέλεγκτα σε διάφορους αποδέκτες όπως στα χιλιάδες παιδιά του ελληνικού εμφυλίου που είτε παρέμειναν στην Ελλάδα είτε πέρασαν τα σύνορα της ακολουθώντας τα χνάρια της «ενήλικης» πολιτικής προσφυγιάς. Τα παιδιά της προσφυγιάς όμως βρέθηκαν να αντιμετωπίζουν τη δύσκολη αυτή συνθήκη ως μέρος ενός γενικότερου προσφυγικού σώματος που προσπαθούσε να έχει ενιαία συμπεριφορά σε αυτά τα νέα πρωτόγνωρα δεδομένα. Για την ηγεσία του ΚΚΕ η συνθήκη της προσφυγιάς αντιμετωπίστηκε σαν μία ακόμα μάχη που έπρεπε να δοθεί με όρους συλλογικής δράσης, με οργάνωση και πειθαρχία. Από τη μία οι Έλληνες κομμουνιστές, οι συμπαθούντες και όσοι άλλοι τους ακολούθησαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες, βρέθηκαν σε μία κατάσταση που ποτέ δεν ζήτησαν, από την άλλη όμως κατέληξαν πρόσφυγες σε περιβάλλοντα φιλόξενα που πραγματώναν τους πολιτικούς και κοινωνικούς πόθους των περισσότερων προσφύγων. Η ηγεσία του ΚΚΕ παρά το γεγονός ότι ήταν ευγνωμονούσα στα Κομμουνιστικά Κόμματα εξουσίας και συνολικά στους λαούς των χωρών φιλοξενίας και φρόντιζε για την ανάπτυξη της διεθνιστικής αλληλεγγύης, επεδίωξε να αποτρέψει όσο αυτό ήταν δυνατόν την αφομοίωση του προσφυγικού δυναμικού από την κουλτούρα των ξένων χωρών με την προοπτική ότι κάποια μέρα θα γυρνούσαν στην πατρίδα τους και θα έπρεπε να συμβάλλουν στη σοσιαλιστική, «λαϊκή-δημοκρατική» ανοικοδόμησή της. Γι' αυτό και επεδίωξε η εκπαίδευση των προσφυγόπουλων να έχει περιεχόμενο εθνικό και σοσιαλιστικό, προσπαθώντας διαρκώς να καλλιεργεί και να διατηρεί την εθνική και πολιτική ταυτότητα των παιδιών. Ανεξάρτητα από το κατά πόσο εκπληρώθηκαν οι παραπάνω προσδοκίες, το ΚΚΕ

---

<sup>214</sup> Ο.π.

<sup>215</sup> Ο.π., σ. 243

επέδειξε ένα αξιοσημείωτο εκπαιδευτικό έργο που είχε ως καρπούς τις χιλιάδες απόφοιτους ανωτάτων και άλλων μεσαίων και τεχνικών σχολών. Η σπουδαιότητα του εγχειρήματος έγκειται και στο γεγονός ότι οργανώθηκε ταυτόχρονα για μια σειρά χώρες και σε έναν πληθυσμό που παρουσίαζε ανομοιογένεια ως προς την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, την καταγωγή κλπ.

Από την άλλη μεριά, στο εσωτερικό της χώρας η ελληνική αστική τάξη έχοντας μόλις ανορθωθεί από τα πλήγματα που δέχτηκε η σταθερότητα της εξουσίας της κατά τη δεκαετία 1940-1949, ανέπτυξε μία άγρια επίθεση εναντίον του κομμουνιστικού κινήματος και των συνοδοιπόρων του. Με οξυμένο το ταξικό της κριτήριο, φανέρωσε την απέχθειά της για καταστάσεις στις οποίες ο λαός μπορεί να τεθεί πρωταγωνιστής της Ιστορίας και να αφήσει ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στη διαμόρφωση των εξελίξεων.

Η φόρμουλα της εθνικοφροσύνης δεν ήταν μια ιδεοληψία ορισμένων πολιτικών δυνάμεων, αλλά αποτέλεσε τον απαραίτητο για την εποχή ιδεολογικό μανδύα για να δικαιολογηθεί η σκληρή κρατική καταστολή σε μια περίοδο που απαιτούσε επιτακτικά να προχωρήσει η ανάκαμψη της καπιταλιστικής οικονομίας και η σταθερότητα της αστικής εξουσίας, θέτοντας πλαστές διαχωριστικές γραμμές στον ελληνικό λαό ανάμεσα σε «καλούς πατριώτες» και σε αυτούς που επιβουλεύονται το κακό της πατρίδας, ταυτίζοντας με αυτόν τον τρόπο αντίθετα κοινωνικά - ταξικά συμφέροντα υπό την ομπρέλα του έθνους. Γι' αυτό άλλωστε η εθνικοφροσύνη όπως είδαμε πάντρεψε τη συντηρητική ρητορεία περί ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και φυλετικής ανωτερότητας με φιλελεύθερες ιδέες για τις υπέρτατες αξίες των αστικοδημοκρατικών θεσμών και της νομιμότητας, έτσι ώστε πιο ευέλικτα να αξιοποιηθεί τελικά με προθυμία από όλο το αστικό πολιτικό φάσμα. Η ρητορεία αυτή θα αξιοποιηθεί προκειμένου να κρατάει και νομοθετικά τους Έλληνες πρόσφυγες μακριά από την πατρίδα τους για δεκαετίες, ως ανεπιθύμητους.

Στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης στην Ελλάδα πλάι με τον αντικομμουνισμό καθιερώθηκε ένα αντιπαιδαγωγικό μίγμα ανορθολογισμού, σκοταδισμού και προγονοπληξίας. Η εκπαιδευτική αρθρογραφία της εποχής προτρέπει τους εκπαιδευτικούς ακόμα και να απαγορεύουν την κριτική σκέψη των μαθητών γιατί μπορεί να οδηγήσει «εις κλωνισμόν της χριστιανικής πίστεως»<sup>216</sup>. Ας παραθέσουμε όμως ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τις στήλες του Διδακταλικού Βήματος, που δεν έχει να κάνει με εμφανώς αντικομμουνιστικές

---

<sup>216</sup>Επιστημονικό Βήμα, αρ. φύλ. 2, Νοέμβριος 1953, σελ. 14

ψυχώσεις (που περισσεύουν άλλωστε τα χρόνια εκείνα στα έντυπα της ΔΟΕ), αλλά αφορά την αντίληψη στους εκπαιδευτικούς κύκλους της εποχής για τη θέση της γυναίκας: «*Είναι αλήθεια ότι τίποτε δεν μας ημποδισε να ανέλθωμεν εις ανώτερας κοινωνικάς θέσεις όχι όμως να γίνωμεν και Επιθεωρηται!! [...] Οι λόγοι είναι ευνόητοι και όλους λεπτομερώς ας μην τους μνημονεύσωμεν [...] Είναι η φύσις της γυναικός η οποία υπολείπεται της του ανδρός και ως προς το διοικείν και ως προς το επιβάλλον. Έχομεν πολλές αδυναμίες ψυχικές και σωματικές. Θα συγκινούμεν ή θα συγκινούμεθα;*»<sup>217</sup> και καταλήγει με την προτροπή προς τις γυναίκες δασκάλες να αφήσουν τις φιλοδοξίες και να αφοσιωθούν στην αποστολή τους που δεν είναι άλλη από το να γίνουν καλές μητέρες και νοικοκυρές.

Το παραπάνω απόσπασμα που αφορά στην ανάληψη υπηρεσιακής ευθύνης για τον αντιδραστικό έστω ρόλο του Επιθεωρητή εκπαίδευσης, είναι γραμμένο από γυναίκα εκπαιδευτικό το 1950 ακριβώς μετά τη λήξη μιας δεκαετίας μέσα στην οποία η φτωχή αγρότισσα της υπαίθρου, η εργάτρια της πόλης, η δασκάλα και τόσες άλλες γυναίκες κατέκτησαν την πραγματική ισοτιμία με το άλλο φύλλο μέσα από τους αιματηρούς αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη. Είναι αμέτρητες οι περιπτώσεις γυναικών της περιόδου εκείνης που μέσα από το κίνημα, με το όπλο στο χέρι ή με οποιεσδήποτε άλλες χρεώσεις ανέλαβαν υψηλές καθοδηγητικές θέσεις (τρανταχτό παράδειγμα η παιδαγωγός Έλλη Αλεξίου) σπάζοντας ακόμη και προκαταλήψεις που υπήρχαν και στους άνδρες συναγωνιστές τους, αποδεικνύοντας στην πράξη ότι είναι εξίσου ικανές και ως προς το *διοικείν* και ως προς το *επιβάλλον*.

Ο αντικομμουνισμός του αστικού κόσμου δεν δίστασε να βαδίσει χέρι - χέρι με τις πιο σκοταδιστικές αντιλήψεις κάνοντας έτσι ακόμα πιο σαφές ότι επρόκειτο πράγματι για δύο τελείως αντίθετους κόσμους σε ανειρήνευτη σύγκρουση.

---

<sup>217</sup> *Διδακταλικό Βήμα*, περίοδος Γ', αρ. φύλ. 127, 10 Ιανουαρίου 195, σελ. 6

## Βιβλιογραφία και πηγές

### ΑΡΧΕΙΑ

- Αρχείο Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ): «Το Διδασκαλικό Βήμα»
- Αρχείο Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ): «Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου»
- Αρχείο Περιοδικών «Νέα γενιά», «Ελεύθερα Γράμματα», «Νέος Κόσμος»
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αρχεία του Εμφυλίου Πολέμου 1945 - 1949, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, 1998
- Αρχείο του Κ.Κ.Ε

### ΝΟΜΟΙ – ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ

- Νομοθετικό διάταγμα, αρ. 532, 23 Σεπτεμβρίου 1941, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. 326, 1/10/1941, τ. Α'
- ΥΠΕΠΘ, Προσκλήσεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 17465, «Περί προκηρύξεως διαγωνισμού περί τρόπου συγγραφής βοηθητικών βιβλίων Δημοτικών Σχολείων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 43, σ.645, Εν Αθήναις τη 10 Ιουνίου 1949
- ΥΠΕΠΘ, Προσκλήσεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 47525, «Περί του τρόπου της συντάξεως, του χρόνου της υποβολής και της χρήσεως εγχειριδίων Ιστορίας προς χρήση των Ε' και Στ' τάξεων του δημοτικού σχολείου», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 41, σ.1593, Εν Αθήναις τη 7 Μαΐου 1954

- Σύνταγμα της Ελλάδος, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 1 Ιανουαρίου 1952, τεύχος 1ον αρ. φυλ.1, <https://library.parliament.gr>

## **ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ**

- Ραζάκος, Χ. (2017). Το νομικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου 1950 - 1967. Κομμουνιστική Επιθεώρηση, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2017, τ. 2
- «Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Συλλογή κειμένων. Έγγραφα από το Αρχείο του ΚΚΕ», εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2016
- Μαριόλης Δ., *Εθνική ταυτότητα και ιδεολογία στα σχολικά εγχειρίδια Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού της μετεμφυλιακής περιόδου, μεταπτυχιακή εργασία* , Αθήνα 2013
- Έλλη Αλεξίου, *Απαντα, Βασιλική Δρυς, 16α* , Εκδ. «Καστανιώτη», Αθήνα, 1981
- Γαλάνη, Γ. (2017). Από την Αντίσταση στην Εθνικοφροσύνη. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, Αθήνα, 2017
- Ιωάννου Αρχιμανδρίτου, Γενικού Επιθεωρητή, *Τι παρατηρεί τι ελέγχει τι αξιολογεί ο επιθεωρητής*, Πάτραι, εκδ. Τούλας – Μαυράκος, 1959
- Πολυχρονιάδη, Δ. (2016). *Το συνδικαλιστικό κίνημα των εκπαιδευτικών της Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαίδευσης της περιόδου 1950 - 1960. Η περίπτωση της απεργίας της ΔΟΕ (Δασκάλων) του 1957.*
- Γκίκας, Α. (2020). Κρατική βία, αυταρχισμός, καταστολή. Στο DNA της «Δεξιάς» ή της αστικής εξουσίας συνολικά; *Ριζοσπάστης*, 12/12/2020
- Περιοδικό «Θέματα Παιδείας», Όμιλος Εκπαιδευτικού Προβληματισμού, εκδ. Τζιαντζής Θ., Αθήνα, 2018
- Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Β΄, Αθήνα (Δημ. Ν. Παπαδήμας), 1990
- Γ. Κατσαντώνη, *Οι Δάσκαλοι στους αγώνες για ψωμί – παιδεία – ελευθερία*, Αθήνα, 1981, Σύγχρονη Εποχή
- Ρ. Ιμβριώτη, *Παιδεία και Κοινωνία, Σύγχρονη Εποχή*, 1978

- Φ. Βώρος, «Από την ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης: Ένα κεφάλαιο μεγαλείου και οδύνης», 2002, url: [www.voros.gr](http://www.voros.gr)
- Αλ. Δημαρά, Η Μεταρρύθμιση που δεν Έγινε, τομ. 2, Αθήνα 1974
- Μ. Λυμπεράτος, Η Παιδεία στην Αντίσταση, εφημερίδα Η Αυγή
- Τ. Χιουρέας, Οι εκπαιδευτικοί στην Αντίσταση, Θέματα Παιδείας, Αθήνα, 2006, τ.28
- Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ – ΚΡΙΣΕΙΣ – ΑΠΟΨΕΙΣ, Αθήνα, 1966, Προοδευτική Παιδεία (έκδοση του τμήματος Παιδείας της ΕΔΑ)
- Σακελλαρίου Χ. , Η Παιδεία στην Αντίσταση, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2003
- Αλ. Δελμούζος, Παιδεία και Κόμμα, Αλικιώτης και Υιοί, Αθήνα, 1947
- Τ. Βουρνάς, Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, Πατάκη, Αθήνα, 1998
- «Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. Συλλογή κειμένων. Έγγραφα από το Αρχείο του ΚΚΕ», εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα, 2016
- Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ 1949-1968, Β' Τόμος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2011
- Δ. Σερβός, Το παιδομάζωμα και ποιοι φοβούνται την αλήθεια, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2001
- Ειρ. Λαγάνη - Μ. Μποντίλα, “Παιδομάζωμα” ή “Παιδοσώσιμο”; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2012
- 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 71, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ
- Στάθης Ν. Καλύβας - Ν. Μαραντζίδης, Τα εμφύλια πάθη, 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο, , εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2015
- Ν. Κυρίτσης, Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2012
- Τ. Βερβενιώτη, Τα παιδιά του εμφυλίου με το “πλούσιο” αρχαιακό υλικό. Ανακτήθηκε από <http://www.askiweb.eu/images/ekdilwseis/aski-emian/Vervenioti.pdf>
- Μητσόπουλος Θ., «Μείναμε Έλληνες», τα σχολεία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες, Αθήνα, Οδυσσέας, 1979
- Τσιντζιλώνης, Χ. (2003, Οκτώβριος). Η αλήθεια για τα Ελληνόπουλα της Πολιτικής Προσφυγιάς και ο μύθος του ‘Παιδομαζώματος’. Προσωπικές εμπειρίες από την οργάνωση και λειτουργία του Παιδικού Σταθμού (Π. Σ.) Τσιούργκο. Εισήγηση στη διημερίδα Fehervarsurgo Βουδαπέστης, Ουγγαρία, 3-4 Οκτωβρίου 2003

- Κηπουρός Δ., «Μια ζωντανή μαρτυρία», Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Γερμανική Λαοκρατική Δημοκρατία, Δρέσδη, Νέα Βιβλία, 1976
- Ε. Βουτυρά, Β. Δαλκαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.) «Το όπλο παρά πόδα», Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, 2005
- Τσέκου Κ., Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, 1948 - 1982 : Πολιτικές ένταξης και στρατηγικές επιβίωσης μιας «προσωρινής διαμονής», Διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 2008
- Δορδανάς Σ., Πασχαλούδη Ε. (επιμ) «Η Ελλάδα και οι πρώην ανατολικές χώρες στον ψυχρό πόλεμο», Ανέκδοτες αρχειακές πηγές από την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία, την Ανατολική Γερμανία και τη Σοβιετική Ένωση, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015
- Κωστούδης Ε., «Στην αναγκαστική προσφυγιά», Χρονικό της ζωής των Πολιτικών Προσφύγων από την Ελλάδα στη Ρουμανία, Αθήνα, 2003
- Παπαδόπουλος Α. Χ., «Παιδιά της Θύελλας», *Μνήμες και μαρτυρία για τα προσφυγόπουλα του 1948 ύστερα από 30 χρόνια*, Πράγα, Nemesis, 1998
- Λη Σαράφη – Ε. Λαγάνη - Δ. Παπαδημητρίου – Μ. Σπηλιωτοπούλου (επιμ.) Αποτυπώσεις της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Προκόπη Παπαστράτη, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2021
- Αθανασιάδης Γ., «Η μόρφωση των παιδιών μας. Το ζήτημα της διαπαιδαγώγησης», Νέος Κόσμος, τ. 8/1951
- Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί, «Παιδαγωγικά Μαθήματα για ένα Δίμηνο Φροντιστήριο», Βουκουρέστι, 1949
- Επιτροπή Επαναπατρισμού Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων, «Διεθνής διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων», Νέα Βιβλία, 1980
- «Η πρώτη συνδιάσκεψη των επιστημόνων πολιτικών προσφύγων στην ΕΣΣΔ 1965», Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1967
- Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων, «Η ζωή μας στην πολιτική προσφυγιά», *Μόρφωση-τεχνική κατάρτιση-επιστημονική πρόοδος των πολιτικών προσφύγων στη Σοβιετική Ένωση*, Αθήνα, 2002

- Μποντίλα Μ., «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν», *Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα, Μεταίχιμο, 2004

## ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

- Αγγελόπουλος Ιωάν., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδας*, Δια την ΣΤ΄ τάξιν του Δημοτικού και δια το Β΄ έτος συνδιδασκαλίας Ε΄ και ΣΤ΄, Εκδ. Οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήναι 1950

- Αλεξίου Ε. - Αντυπάτης Ν.- Κατσαδήμας Δ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Στ΄ Δημοτικού, Εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Κολλάρου & Σιας Α.Ε. Αθήναι 1956

- Αντιπάτης Νικ. - Αλεξίου Ελ.- Κατσαδήμας Δ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δια την ΣΤ΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων και το Β΄ έτος συνδιδασκαλίας Ε΄ και ΣΤ΄ τάξεως, Εκδ. Οίκος «Ο Σοφός Κένταυρος» Π. Γ. Μαυριά & Σια, Αθήναι 1956

- Αντωνόπουλος Θ., Παπαευθυμίου Θ., Σαντικός, Γ. Σουλιώτης Χρ, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Για την ΣΤ΄ τάξι, Σχολικός Κλάδος «Αετού» & «Φοίβου», Αθήναι 1950

- Γιαννιάς Δ.- Γιαννάκος Δ., *Νέοι Χρόνοι*, τάξις ΣΤ΄, Εκδ. Οίκος Δημ. Γιαννιά, Αθήναι 1956

- Δαμβουνέλης Ε.- Σακκάς Γ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, δια την ΣΤ΄ τάξη του δημοτικού σχολείου, Εκδ. Οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήναι 1950

- Δασκαλογιάννης Στ.- Μεγαλόπουλος Λεμ, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, Δια την ΣΤ΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων, Εκδ. Δ.& Β. Λουκόπουλου, Αθήναι 1950

- Δημητροκάλλης Νικ.- Πετρίδου Λάζ, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Δια την Έκτην τάξιν των Δημοτικών Σχολείων, Εκδοτικός Οίκος Πέτρου Δημητράκου, Αθήναι 1950

- Δούκας Δημ., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, Προς χρήσιν των μαθητών της ΣΤ τάξεως του Δημ. Σχολείου και Β΄ έτος συνδιδασκαλίας Ε- Στ, σχολικά βιβλία «Φεραίος», Αθήναι 1956

- Καμπανάς Ιωάν., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος*, ΣΤ΄ Δημοτικού, εκδ. Οίκος Ιωάν, Καμπανά, Νέα Έκδοσις, Αθήνα 1956

- Μάνιος Γ., *Ιστορία της Νέας Ελλάδος*, Τάξις ΣΤ΄ ( και Β΄ έτος συνδιδασκαλίας ), εκδ. Ρέα Σχολικά βιβλία, Αθήναι 1956

- Μπίγκας Μιχ. *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων της Ελλάδος*, δια την ΣΤ΄ τάξιν των δημοτικών σχολείων, Σχολικός Εκδοτικός Κόσμος, Αθήναι 1956



- Παπαδόπουλος Παν.- Δούκλιας Βασ., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος* , εκδ. Οίκος «Προμηθευτική» , Αθήναι 1960
- Παπασπύρου Νικ., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος* , Για την έκτη τάξη του Δημοτικού Σχολείου , Εκδ. Οίκος Δ.Ν. Τζάκα & Σ. Δελαγραμμάτικα , Αθήνα 1950
- Πάτση. ( Ζαχαροπούλου) Αγγ. Χ., *Ελληνική Ιστορία Νέων Χρόνων* , Για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού, Εκδόσεις «Νέο Σχολείο» , Αθήναι 1950
- Πάτση Αγγ. Χ. –Σίβας Αλ, *Ελληνική Ιστορία Νέων Χρόνων* , Για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού, Εκδ. Οίκος Αλικιώτης & Υιοί, Αθήναι 1950
- Πετρούνιας Βασ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος* , δια την ΣΤ΄ τάξιν, εκδ. Οίκος Δημ. Δημητράκου, Αθήναι 1950
- Ράλλης Σπ. –Τοξόπουλος Ανδρ.– Τοξοπούλου Αδαμ., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδας*, Για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού και για το Β΄ έτος συνδιδασκαλίας, εκδ. Α.Ι. Ράλλης , Αθήνα 1950
- Σακκάς Γ., *Ιστορία Νέων Χρόνων* , Για την ΣΤ΄ τάξη του Δημοτικού, Εκδοτικός Οίκος Χάρη Πάτση, Αθήναι 1956
- Σταματίου Αντ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδας*, Για την Έκτη τάξη του Δημοτικού και για το Β΄ έτος συνδιδασκαλίας Ε΄ και ΣΤ, Εκδ. Οίκος Ι.& Π. Ζαχαρόπουλου , Αθήνα 1950
- Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί», *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία Για τις μεγαλύτερες τάξεις του βασικού σχολείου και τα επαγγελματικά*, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», 1951

## **ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ**

- Το Βήμα
- Ριζοσπάστης

-Εφημερίδα των Συντακτών

-Η Καθημερινή

-Le monde

-Κομμουνιστική Επιθεώρηση, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα

-Θέματα Παιδείας, εκδ. Θ. Τζιαντζής (ανεξαρτ.), Αθήνα

-Αρχειοτάξιο (ΑΣΚΙ), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2000